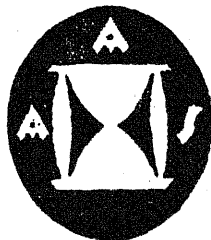

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1 **1938**
SEITSMETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRÜS / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Eesti ajaloo uurimise mõningaist ülesandeist. O. Liiv	1
Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel. H. Sepp	4
Nõiaprotsessidest Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. Lemmit Mark	20
Arvustused (Berta Koeler, Das Revalgeschäft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann (1532—1535) — E. Blumfeldt; H. Kruus, P. Johansen, R. Kenkmaa, E. Blumfeldt, F. Linnus, E. Tender, J. Uluots, A. Soom, A. Saareste, R. Paris, Eesti ajalugu II — H. Fischer; Heinrich von zur Mühlen, Studien zur älteren Geschichte Revals — R. Kenkmaa; A. Palm, Villem Reiman, saavutusrohke rahvuslik võitleja — P. Tarvel; H. Sepp, Stephan Báthory ja Gustav Adolffi Pihkva-vastased operatsioonid — H. Fischer)	34
Varia	45

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Alates oma 17. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1938. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, prof. H. Kruus, mag. M. Schmiedeheim, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

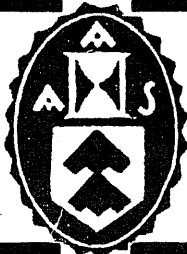
Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K/Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

AJALOOLINE AJAKIRI

1938

N° 1

I VEERAND

TARTU

Eesti ajaloouurimise mõningaist ülesandeist.

Eesti ajaloouurimise ülesanded ja seos meie riigi ja rahva eluga pole olnud vael alusel. Vahekord uurimisülesannete ja oleviku riiklikkude ning rahvuslikkude nõuetega on üha tihenened ja see peab tulevikuski nii jätkuma. Ajalugu on seisnud meie rahvuslikkude sihtide ja ülesannete teenistuses avaramalt kui ehk ükski teine rahvuslikkude teaduste ala. Ajalooliste tõdede otsimine peab ka edaspidi esijoones toimuma meie ajaloo tähtsamate ja aktuaalsemate küsimuste selgitamise seisukohalt, olles paaratud võimaliku asjalikkusega ning põhjalikkusega. Selle töö tulemused osutavad jäävaid väärtusi ning panevad end maksma ka rahvusvahelises ulatuses.

Siiski tundub, ja seda on ka kõrvalseisjad õieti toonitanud, et toimuva uurimistöõ tulemused ei osane soovitava kiirusega ka laiematele asjahuvilistele ringidele. „Ajalooline Ajakiri“ on ilmunud juba kuusteist aastat ja tema eesmärgiks on vahendada neile huvilistele meie toimuva ajaloouurimise töö aktuaalsemaid probleeme. Kaht eesmärki alati tabada on raske: olla puhtteaduslik, kuid seejuures ka populaarne. Ajaloouurimise tulemuste avaldamise võimalusi Eestis kaaludes näib aga, et on paratamatu ühendada oma häälekanajas neid mõlemaid eesmärke. See ongi seni toimunud, kuid võib-olla mitte alati küllaldase järjekindlusega. Meie üheks ülesandeks tulevikus peaks olema püüe neid eesmärke tasakaalukalt ühendada.

Puhtpedagoogiliselt on tähtis lähendada ajakirja ka neile ringkondadele, kes on ajalooliste teadmiste ja ajalooteadvuse vahendajaks meie koolide kaudu kasvavale noorsoole. Ajaloõpetuslikud ja ajaloofilosoofilised küsimused eeskätt Eesti, kuid ka üldajaloo alalt peaksid olema tihedamaks käsitusaineks kui seni. Seejuures on aga ka aluseks vastaspoolne vajadus, et ajalooõpetajad liituksid tihedamalt ajakirja ümber.

Uurimisteemade aktuaalsust käsitledes tuleb allakirjutanul kui peatoimetajal, aga ka kui isikul, kel on varemaidki kogemusi ses suhtes, märkida asjaolu, et ajakirja veergudel on leidnud aset meie ajaloo uurimise tänapäeva kajastus. Mõnikord võib muutuda vaieldavaks küsimus, kas üks või teine artikkel on küllalt aktuaalne või mitte, üldiselt nad aga seda on. Selles võib veenduda, kui lehitseda ajakirja ilmunud aastakäike.

Teine küsimus on aga aktuaalsuse pidevus tulevikus. Meie ajaloolased on kõik koormatud rohkete töödega kas muul alal või pikeamate ajalooliste uurimustega. On vajalik, et need, kes juhivad meie ajaloolaste järelekasvu küsimust, juhiks nooremaid küsimustele, mis on küllalt tähtsad ja aktuaalsed uurimisele võtta. Mõnevõrra saab siin juhtivalt kaasa aidata ka ajakirja toimetus, jaotades lühiajaloolaste teemasid ja lahendust vajavaid küsimusi, mida ajakirja seisukohalt oleks vajalik käsitleda. Sellega on seotud nooremate ajaloolaste kaastöö küsimus üldse, mida tuleb kõigiti soodustada. Mitte ainult suletud ring nagu privilegeeritud ajaloolasi pole kutsutud kandma eesti ajaloo uurimist, vaid see on kõikide, nooremate kui vanemate päralt, kel on sellekohaseid võimeid.

On vaja intensiivselt jätkata tulevikus koostööd üksikute ajaloolaste ja ajaloolaste gruppide vahel tähtsamate ja ulatuslikumate küsimuste lahendamiseks, näiteks eesti iseseisvumise, majandusajaloo, merenduse ja laevanduse arengu, agraarajaloo, ajaloolise statistika ja topograafia, kultuuriloo, sõjaajaloo, tavaõiguse ajaloo ja paljude teiste küsimuste alal. Analüüsi ja sünteesi nii-öelda esimesel kujul esitavad üldteosed on meil juba ilmunud või ilmumisel („Eesti rahva ajalugu“, „Eesti ajalugu“, „Eesti majandusajalugu“ jt.). Nüüd tuleb jätkata juba tõsisemalt tööd sügavusse.

Üks külg meie tänapäeva ajaloo uurimisel, peame tunnustama, on võrdlemisi nõrgalt arenenud — see on tihe kontakt nende teadusharudega, mis korrepondeerivad ajalooaga. Igal neist teadusharudest on saavutatud viimasel aastakümnel suuri tulemusi, kuid nad leiavad suhteliselt vähe kasutamist. Teadused spetsialiseeruvad, see on loomulik, kuid neid peab ühendama üldeesmärk. On väga palju küsimusi, kus tuleb ühendada ajaloolise uurimise meetodit teistel aladel valitseva uurimisviisiga, kus tuleb võtta ülikülluses olevat ainekku ka teistelt aladelt, et uurimisalust küsimust õigemini näha ja lahendada. Sama olukord, et kasutatakse suhteliselt vähe ajaloo uurimise tulemusi, valitseb aga teistelgi aladel. Näiteid võiks tuua palju ja isegi drastilisi, kuid rahuldume siinkohal vaid mõnega.

Üheks tähtsaks ja vähe uuritud alaks on meil Eesti külaühiskonna, selle tõsise kodukultuuri areng. Siin peab ajaloolane kasutama suurel määral rahvaluule, etnograafia ja teistegi teaduste uurimistulemusi, kui ta tahab õigelt perspektiivilt jälgida seda arengut. Kogu meie kultuuriloo uurimine on seotud mitme teadusala uuri-

misega. On vaja suuremat koostööd teiste teadusaladega, on vaja materjale ja neid asutisi, kes neid muretsevad (ja kes on juba olemas!), on vaja ka toormaterjali kogumise kõrval rohkem läbitöötatud allikainese avaldamist ja selle õiget analüütilist ning sünteetilist väärtustamist.

Ajalooline element eesti rahvaluules ja etnograafilises aineistikus ootab veel õiget väärtustajat. Aga ega ole vist liiga palju uuritud ka ajaloo varaaitu arhiivide ja uurimuste näol, mis võiksid neid teadusi tublisti edasi viia. Eesti muinasteadus ei tohi olla ajaloolasele võõras ala, sest siinsete uurimuste üldsüntees on vältimatuks aluseks eesti ajaloo mõistmisele.

Meie seisame keset üha avarduvat tegevusvälja Eesti ajaloo alal. On tegevust alustamas uus keskne juhtiv asutis Eesti rahvusliikude teaduste aladel. Selle asutise tegevus hõlmab olulisel määral ka eesti ajaloo uurimist. On asutatud ülikooli juurde uus õppetool majandusajaloo jaoks. Selle õppetooli ülesanded arvatavasti ei piirdu ainult õpetusliku tegevusega, vaid laienevad juhtivalt ka eesti majandusajalooliste küsimuste valdkonda. See on igati tervitatav uus lüli eesti ajaloo uurimise asutiste reas, mis peab olema tihe ja mõjuv. On järjest suurenemas vajadus uurimistegevuse tihendamiseks sugukondade uurimise, talude, valdade, kihelkondade, linnade, üksikute asutiste ajaloo uurimise alal. Selleks on tekkinud või tekkimas keskusi. Teravamaks muutub ka vajadus keskuse järele, mis õhutaks ja abistaks meie vanema sõjaajaloo uurimist. Viimane oleks vajalikuks eelastmeks Eesti vabadussõja ajaloo uurimisele mida toimetatakse erilise asutise kaudu suure aktiivsusega juba aastaid.

Töö on hoogsalt käimas igal alal. Eesti ajaloo uurimise töö rindel toimub see sihiteadlikult ja intensiivselt. Ülesandeid tuleb juurde ja see kohustab kõiki neid, kes kannavad seda tööd, jätkama seda veel suurema innu ja usuga. Tõekspidamiste eest võideldes, otsides tõdesid, mis viivad edasi Eesti riiki, rahvast, tema kultuuri, tuleb julgelt edasi minna.

O. Liiv.

Quelques devoirs pour les recherches historiques estoniennes.

Résumé.

Les recherches historiques estoniennes n'ont pas été orientées dans une fausse direction. Elles ont été poursuivies dans une étroite liaison avec la vie de la nation et de l'Etat estonien. On a tenu compte des questions plus actuelles et plus importantes. Il faut espérer que les mêmes principes les dirigeront également dans l'avenir. C'est pourquoi „La Revue Historique“ se propose comme but d'unir dans un équilibre de plus en plus parfait ces deux tendances: d'être rigoureusement scientifique et populaire à la fois. Il serait nécessaire surtout que les professeurs d'histoire s'attachent à cette revue, ce qui favorisera à plus d'un égard la propagation des

connaissances historiques parmi la jeunesse. Il faut favoriser par tous les moyens la collaboration des jeunes historiens.

Il faut établir une collaboration plus étroite également avec les sciences rapprochées et encourager les recherches généalogiques et les études sur l'histoire des fermes, des communes, des paroisses, des villes et des institutions particulières. Les centres d'études respectifs sont heureusement en progrès. Il nous manque malheureusement encore un centre pour l'étude de l'histoire militaire plus ancienne.

Les tâches ne manquent pas. Que les historiens estoniens avancent courageusement et avec entrain pour trouver des vérités qui contribueront au progrès de l'Estonie.

Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel.

Põhja-Eestis XIX sajandi teisel poolel toimus agraar-olukordades oluline muutus, mis aga oli vähem intensiivne kui Lõuna-Eestis. Agraar-olukordade kujunemisel on tähtis mõisaaial asetsevate talude üleminek talupoegade kätte. Tähelepanu väärrib ka see, kui palju oli kultuuri all mõisade maa-alast, mida eraldame siin mõisamaaks ja talumaaks. Tähtis on veel, kuidas arenes talupoegkonna liigestus nii mõisamaal kui talumail, palju talundeid siin ja seal olid seotud majapidamistega, kui palju elanikest teotses tööjõuna ja missugused olid elamistingimused talupoegkonnal. Mõisa-alal asuvaid talundeid vaadeldes XIX sajandi teisel poolel tuleb eristada ühelt poolt talundeid, mis asetsesid nn. mõisamaal, mis koosnes maksuvabast mõisamaast ja maksukohustuslikust kuuendikumaast, teiselt poolt talundeid, mis asetsesid mõisade alal vanal talumaal (Põhja-Eestis nimetatud ka vallamaaks).

Talumaa eraldati Põhja-Eestis mõisamaast 1856. a. seadusega, kusjuures arvati $\frac{1}{6}$ talumaast mõisa kasutamisele (kuuendikumaa). Kuna mõisamaa jäi täiesti mõisa käsutusse, võis mõisnik talumaad anda kasutada ainult talurahva-kogukonna liikmeile, kas päriks müües või rendile andes. Talumaa hulka pole arvestatud maad (1856. a. seadus art. 11), mis olid kasutada momendil mõisatöölise käes. Talumaa jagunes talunditesse, millel (1856. a. seadus art. 58 ja 59) ei tohtinud olla alla 3 tiinu ja mitte üle 24 tiinu künnimaad, lisaks vastav arv heina- ja karjamaad. Hiljemini nimetati kohti, mis ei omanud üle 3 tiinu künnimaid, vabadikukohtadeks, suuremaid aga taludeks.

Haruzin arvestab Põhja-Eestis 8 liiki talupoegadest kohapidajaid: 1) taluomanikud talumaal, 2) taluomanikud mõisamaal, 3) vabadikud-omanikud talumaal, 4) vabadikud-omanikud mõisamaal, 5) talurentnikud talumaal, 6) rentnikud mõisamaal, 7) vabadikud-rentnikud

talumaal ja 8) vabadikud-rentnikud mõisamaal¹. Tegelikus elus oli väikekohtadel teisigi nimetusi, mida käesolevas kirjutises aga pole võimalik jälgida. Talude müük olenes muidugi üsna suurel määral mõisnikest, kuid ka üldisest majanduslikest olukordadest. Nüüd asugem kõigepealt vaatlema, kuidas kujunes talude müügi protsess.

XIX sajandi 80-ndaist aastaist peale intensiivistus talumaa müümine Põhja-Eestis; Lõuna-Eestis oli see 1880-ndate aastate alguseni olnud hoopis tugevam. 1899. a. 31. detsembril oli müüdud Põhja-Eestis talumaal 10 372 kohta 24 314 395 rubla eest, üldse eraldatud talumaast 10 445 kohta. Mõisamaast oli 1899. a. lõpuks eraldatud 1367 kohta müügihinnaga 1 979 627 rubla. Talumaast oli arvult kõige enam võõrandatud talundeid Harjumaal, järgnes Viru-, siis Lääne- ja Järvamaa, mõisamaa suhtes seisis esikohal Virumaa².

1899. a. lõpul oli Eestimaal üldse talumaad 706 911,98 tiinu (48,31% kogu alast), sellest oli võõrandatud 365 428,67 tiinu (51,69% kogu talumaast). Harjumaal, mis omas suurimat talumaa suurust, oli võõrandatud siis ainult 53,73%, Järvamaal selle vastu 74,98%; Virumaal oli vastav arv 48,86% ja Läänemaal 40,19%³.

Suhteliselt oli võõrandatud kõige enam talumaal 15—60 tiinu suurusi talusid 7968 (76,3%), kuni 1 tiinu suurusi aga ainult 55 (0,5%), 1—15 tiinu suurusi 1460 (14%), üle 60-tiinuseid 962 (9,2%). Võõrandatud oli niiviisi võrdlemisi elujõulisi kohti ja nimelt 15—60 tiinu suurusi, milleks oligi Põhja-Eesti normaaltalu suurus. Suuremad talud omasid sageli kas halvemat pinnast või ka enam kõlbmata maad või oli neil suuremaid heina- ja karjamaid, nii et nad majanduslikult polnud soodsamas seisukorras kui väiksemapinnalised. Seesuguseis taludes pidi maa-ala suurus asendama pinnase headuse. Müümisel oli väikeste kohtade tiinu hind märksa kõrgem kui suurematel taludel⁴. 15- kuni 60-tiinused kohad majandasid peamiselt oma tarbeks, turu jaoks aga need, mis olid juba üle 60 tiinu suurused. Pisikohad ei võimaldanud perekonnale ülalpidamist ja nende omanikud pidid otsima kõrvalteenistust. Enamik võõrandatud talumaa taludest läks talupoegade kätte — 10 229 (97,93%) ja ainult 121 (1,16%) teiste seisuste kätte; avalikud organisatsioonid omandasid maad 92 juhul (0,88%)⁵.

Järelikult oli talumaa talude-müügitl Põhja-Eesti hoopis taha- jäänud Lõuna-Eestist, kus juba 1880-ndate aastate alguses oli müü-

¹ Харузинъ, Крестьянское землевладѣніе въ Эстляндской губерніи по даннымъ 1892—1894 г. г., Ревель 1895, lk. 15—28.

² Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands, Reval 1902, lk. 55—59; need arvud käivad selleks ajaks kreposteeritud kohtade arvu kohta, kuna tegelikult oli müüdud siiski juba veidi enam.

³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 64.

⁴ Bodisco, *op. cit.*, lk. 60—61.

⁵ Bodisco, *op. cit.*, lk. 63.

dud hoopis enam kohti kui Põhja-Eestis. Eriti on see kehtiv Viljandi-
 maa, Kagu- ja osalt Kirde-Pärnumaa, Võrumaa ja osaliselt ka Tartu-
 maa suhtes. Peale selle omas Lõuna-Eesti hoopis tihedamat kroonu-
 mõisade võrku, kus talumaa võõrandati ja mõisade-ala tükeldati ja
 samuti määrati müümisele. Seejuures tuleb arvestada sedagi, et
 varema võõrandamise tõttu Lõuna-Eesti talupoegkond oli asetatud
 hoopis iseseisvamasse seisukorda kui Põhja-Eesti talud, ja nende
 majanduslik areng võis toimuda soodsamais tingimustes kui Põhja-
 Eestis. See mõjus ka asustuse rahvusliku iseteadvuse arengule. Ses
 mõttes siiski hakkab jõudma Põhja-Eestis esirinda Järvamaa, kus
 1899. a. lõpuks oli kogu talumaast võõrandatud juba umbes $\frac{3}{4}$.
 Loomulik, et suuremat majanduslikku iseseisvust omasid need talud,
 eriti ostutalud, mis suutsid toita talu majandavat perekonda, kuna
 väiksemad talud seesugust iseseisvust ei võimaldanud. Neis arenes
 eluasemega ja vähese maaga varustatud maaproletariaat, mille tekki-
 misest oli huvitatud ka mõisavõim, kes ei saanud suuremailt taludelt
 (nn. vallamaalt) sel määral tööjõudu, nagu teoorjuse ajal.

Mõisamaal oli 1899. a. lõpuks müüdnud 1239 kohta, kingitud 308
 kohta; kokku võõrandati mõisamaal 1547 kohta. Mõisamaal müüdnud
 kohtade arv ja keskmine tiinuhind oli järgmine:

	kohtade arv	tiinu hind	rublades
Harjumaal	216		74,65
Virumaal	518		95,43
Järvamaal	276		68,97
Läänemaal	229		86,22 ⁶

Kallimalt müüdi Viru- ja Läänemaal. Mõisamaal oli müüdnud
 palju pisi- ja väikekohti, kuni 1 tiinu suurusi, kokku 728 (47,0%),
 1—15 tiinu suurusi 353 (22,8%), 15—60 tiinu suurusi 383 (24,8%) ja
 üle 60 tiinu suurusi 83 (5,4%)⁷. Seega siis mõisamaal võõrandatud
 kohtadest oli umbes $\frac{7}{10}$ sääraseid, mis ei võimaldanud oma maha-
 pidamisega kaugeltki perekonda ülal pidada. Eriti on see kehtiv
 kuni 1 tiinu suuruste kohtade suhtes, mille arv küündis mõisamaal
 peaaegu pooleni müüdnud kohtade arvust. Pisikohti oli sel ajal, kui
 algas kruntide eraldamine, vähe. Aja jooksul tekkis neid ikka enam.
 Osa seesuguseist kohtadest tekkis linnade (Haapsalu, Rakvere) juurde,
 osalt moodustusid neist alevikud (nagu Narvas Juhkental, Tapa),
 mererannikul suvituskohad (Narva-Jõesuu, Mereküla jne.). Nende
 omanikud olid suurelt osalt tööstustöölised, linnakäsitöölised või
 tegelesid muudel aladel⁸.

Sellele vastavalt on maa omandajate seisuslik jagunemine mõisa-
 maal teine kui talumaal. Talupoegade kätte on esimesel alal läinud

⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁷ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70.

1020 kohta (65,93%), kusjuures tuleb talupoegade hulka arvata ka alevite käsitöölisi, kaupmehi, töölisi. Kodanikkude kätte läks eriti palju maad Virumaal (35,71%), aadlikele aga seesuguseid kohti Põhja-Eestis 71 (4,59%)⁹. Mõisamaast talupoegadele müüdud kohad ei etenda protsentuaalselt kaugeltki niisugust osa, mis oli talumaast müüdud taludel. Üldse oli Põhja-Eesti mõisa-alal talumaal ja mõisamaal mõisa-alast eraldatud 11 992 kohta (392 457,15 tiinu). Suuruse järgi jagunesid nad:

kuni 1	tiinu suurusi	783 (6,5%)
1—15	„ „	1813 (15,1%)
15—60	„ „	8351 (69,7%)
üle 60	„ „	1045 (8,7%)

Seega siis müüdi elatumisvõimelisemaid kohti 9396 (78,4%)¹⁰.

Kuidas peegeldus talumaa talude müügi intensiivsus Põhja-Eestis? Nagu varemini öeldud, oli see intensiivsus väike 60-ndail ja 70-ndail aastail. Aastal 1862—1864, kui hind oli kõrgem, müüdi võrdlemisi vähe talusid, kuid siiski hoopis enam kui 1862. aastani. 60-ndail aastail oli talude müük intensiivsem 1869. a. (65 talu), 1870-ndail aastail aga 1875. a. (423 talu). 1880-ndail aastail oli ses suhtes kõige tugevam aasta 1884 (607 talu); kui aga arvata kaasa ka mõisamaad, siis 1889. a. müüdi 574 talu talumaal ja 122 kohta mõisamaal. 1890. a. ei müüdud talusid talumaal, mõisamaal ainult üksikud (6). Müük talumaal oli nõrk ka 1891. a. (49 talu). 1892—1899 oli talumaal intensiivsem müük 1894. a. (956), olles üsna tugev ka a. 1895 (794), 1893 (793), 1892 (600). 1898—1899 müüdi talusid juba hoopis vähem¹¹.

Mõisamaal oli kohtade müügi intensiivsus enam-vähem samapingeline 80-ndail ja 90-ndail aastail, kuid intensiivsus oli paaril viimasel aastal siiski tõusmas, kuna see talumaal oli langemas. Maakonniti erineb pilt. Aastail 1863—1870 oli Harjumaal talumaal nõrgem müügiaasta 1868 (1 talu), aastail 1871—1880 a. 1879 (17 talu). 1890. a. ei müüdud üldse ühtegi talu, seevastu aga aastail 1883—1885 kokku 694 talu. 1891—1899 oli nõrgemaks müügiaastaks a. 1891 (1 talu), tugevamaiks aga a. 1892—1894 (kokku 712 talu). Siiski aastail 1892—1899 ei ulatunud talude müük ühelgi aastal 1884. a. tasemeni (305 talu).

Juba nende andmete põhjal võib oletada, et talude müügi intensiivsusele mõjus ka tiinuhind. Esines juhtumeid, et osteti siis enam, kui tiinu hind oli madalam, kuid ostud 80-ndail ja 90-ndail aastail toimusid ka võrdlemisi kõrgema tiinuhinnaga (kaasa arvamata Lääne-maa). Märगतav on, et tiinuhind kõrgenes, kui paar või enam aas-

⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70—71.

¹⁰ Bodisco, *op. cit.*, lk. 72.

¹¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 12—15.

taid intensiivsemalt talusid osteti, sellele järgnes aga talude ostu langus. Oli ka teisi põhjusi, millest lähemalt allpool.

Mis puutub ostusummade tasumisse, siis näeme siinkohal, et Harjumaal intensiivsemal müügiperioodil (aastail 1883—1885) tasuti a. 1883 ostusummast 27,38%, 1884. a. 24,95% ja 1885. a. 25,65%. Järgmisel intensiivsemal müügiperioodil 1892.—1896. a. tasuti 1892. a. 19,51%, 1893. a. 16,71%, 1894. a. 20,18%, 1895. a. 20,18% ja 1896. a. 19,08%. Virumaal esimesel intensiivsemal müügiaastal 1875. a. 17,84%, 1885. a. 24,06%, 1892. a. 16,36%. Järvamaal 1873. a. 12,16%, 1883. a. 18,43%, 1884. a. 23,61%, 1892. a. 16,29%, 1893. a. 16,31%, 1894. a. 19,93%, 1895. a. 19,32%. Läänemaal 1880. a. 31,26%, 1883. a. 30,34%, 1884. a. 35,60%, 1885. a. 30,93%, 1886. a. 34,27%, 1889. a. 31,32%, 1892. a. 31,28%, 1893. a. 30,94%, 1894. a. 22,77%, 1895. a. 14,75%, 1896. a. 21,65%, 1897. a. 18,40%¹².

Silmapaistev on see, et 1899. a. talumaa ostusummast sissemaksul tasuti kõige enam Läänemaal (35,68%), järgnes Harjumaa (26,44%), siis Virumaa (20,64%). Viimasel kohal oli Järvamaa (18,26%)¹³. Üldiselt oli nii, et enam maksti seal, kus müügihind oli odavam. Ka näib talumeestes talude ostujulgus ajaga tõusvat, sest hiljemini, eriti 90-ndail aastail osteti juba tunduvalt väiksema summa sissemaksimisega kui varem. Kõik see tõendab, et talupoegkonnas ka Põhja-Eestis oli aegamööda tekkinud suur huvi mõisa võimu alt vabanemiseks ja enda majapidamise rajamiseks mõisast iseseisvamale alusele.

E. Samson on jälginud talude müügi intensiivsuse põhjusi, leides, et talude müügistamisel on olnud üsna suur tähtsus talude kruntimisel. 1880-ndate aastateni on müüki pidurdanud mõisatöölise küsimus, eriti seal, kus mõis kasutas veel tegu. Pidurdavalt olevat mõjunud ka rahakursi kõikumised, mille tõttu mõisnikud pole sõandanud talusid müüa, et hoiduda rahakursi langusega saadavaist kahjustest. Takistavalt mõjunud ka asjaolu, et mitmed mõisad olid fideikomiss- või majoraatmõisad. Talude müügihind olevat olnud seoses mullapinna omadustega. Seal, kus põllupinnas parem ja kus viimane võrreldes kogupinnasega oli suurem, olevat hind harilikult ka kõrgem olnud. See olevatki põhjustanud Järva- ja Virumaa talude suuremat tiinuhinda. Ostuhinna kõrgusele olevat mõjunud ka kaugus toodete minemialast, valitsevad teedeolud, ehitiste seisukord, kõrvaltulud, ostjate konkurents ja eriti raha väärtus. Esimeste taluostude juures olnud tingimused raskemad: poldud veel üle mindud töö- ja loonusrendilt raharendile, kruntiminegi olnud veel algastmeis. Eelõeldu tõttu polevat siis olnud vajadust maa müügiks ja ostuks, polevat olnud ka konkurentsi. Järgmisel perioodil — 60-ndate aastate keskelt 70-ndate aastate keskpaigani — olevat pidurdanud müüki rasked ikaldus-

¹² Bodisco; *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—20.

¹³ Bodisco; *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—21.

aastad, mistõttu taluhindadel pole olnud tõusutendentsi. 1869. ja 1870. a. head lõikused ja rahakursi soodsad suhted mõjustanud talude hindu. 70-ndate aastate alguse hinnad olevat põhinenud tolle aja heal rahakursil ja sellel, et paljud mõisnikud olevat müünud terve talumaa või viimasest suurema osa, mida olevat võimaldanud ainult maa madal müügihind.

70-ndate aastate keskelt peale hind olevat tõusnud. Asjaolul, et talusid enam müüdnud, olevat järgmised põhjused: Vene raha madala kursi tõttu olevat põllumajandusliikude produktide hinnad tugevasti tõusnud, tootmiskulud aga ainult vähe, sest talupojad pidanud vähe palgalist tööjõudu, töötades oma perega ja väikese kapitaliga. Niiviisi talude puhastulu olevat tõusnud, eriti seal, kus tootmine kasvanud. Viimane oli aga kehtiv kogu Põhja-Eesti suhtes kasvava viinatootmise ja sellega seoses oleva kartulikasvatuse tõusu tõttu. Polevat olnud mitte haruldane nähtus, et Eestimaa talupoeg saanud keskmise lõikuse juures 150 tündrit kartuleid, saades aastas, arvestades hindade taset, 180—250 rubla. Sellega on talupojad saanud võimaluse talude ostuks. Konkurents ostmisel tõusis ja omakord tõusid ostuhinnad sellele vastavalt. Kõrgemad hinnad olid meelitavad ka talupoegadele ja nad müüsid endisest agaramalt¹⁴.

Üldiselt tuleb muidugi nõustuda Samsoni arvamustega talude müüki ja ostu takistavate ja soodustavate tegurite suhtes, lisades juurde ainult seda asjaolu, et korduvalt talude müüki pidurdas nähtavasti ka müügihinna suur tõus, eriti intensiivsemal müügiaastail. Samsoni arvamus, et talude müügihinna on mõjustanud maa-headus ja põllu suhteline suurus, võrreldes üldpinnasega, on täiesti põhjendatud. Nägime, et Lääne- ja Harjumaal talude põllupinnas oli suhteliselt väiksem kui Virumaal, eriti aga Järvamaal, kus juba heinamaid oli märksa rohkem kui Harju- ja Läänemaal; pealegi omas põhjapoolsem Virumaa häid turustamisvõimalusi, tänu raudteele ja merele, kuna üldse elu Virumaa rannikuosas oli enam intensiivistunud, võrreldes muu Põhja-Eestiga.

Nüüd vaadelgem, kuidas oli lugu Põhja-Eestis mõisade alal rendikohtadega. Aastail 1896—1899 läbi viidud maamaksu-hinde järgi oli talumaa rendikohtadest osa välja renditud raharendi eest, osa aga enamasti raharendi ja väiksemal määral teo- ja loonusrendi eest. Osa oli renditud ainult loonus- ja teorendi eest. Talumaast oli raharendil 10 821 kohta 307 670,18 tiinu suuruses. Raharendil oli Harjumaal 3540, Virumaal 2867, Järvamaal 692 ja Läänemaal 3722 kohta¹⁵. Põhja-Eestis oli rendikohtade — pisikohtade ja -kruntide — rent tiinult kõrgem kui suuremate kohtade oma¹⁶. 1856. a. seadus

¹⁴ E. von Samson, Ein Beitrag zur Statistik des Bauerlandverkaufs in Estland, Baltische Monatsschrift, Bd. XXX, lk. 20—40.

¹⁵ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 60—64.

¹⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 77—79.

lubas 25% rendist sooritada teo ja loonusega, mida mõisad ka ohtrasti kasutasid, et kasutada tööjõudu odavalt. Mõisamaal oli raharendil 3297 kohta 71 434,92 tiinuga. Raharendil olid mõisamaal: Harjumaal 765, Virumaal 1319, Järvamaal 328 ja Läänemaal 885 kohta¹⁷. Seega kokku raharendil Harjumaal 4305, Virumaal 4276, Järvamaal 1020 ja Läänemaal 4607 kohta. Üldse oli mõisamaal ja talumaal raharendil 14118 kohta 379 105,10 tiinuga. Loonus- ja teorendil olid talumaal 1490 kohta (15 243,38 tiinu). Loonusandamite ja teorendi eest antud kohti oli Harjumaal 470, Virumaal 715, Järvamaal 192 ja Läänemaal 113. 1856. a. seadus lubas renditaludel teha mõisapõllul ainult tükitööd või nädalast nädalasse uuendatud teolepingu järgi tööd kindla päevapalga eest, võimaldades siiski neile kohtadele, millede rendisumma ei ületanud 2000 naela rukki väärtust, teha lepinguid ka pikema aja peale. Mõisamaal oli sääraseid kohti 4372 (63 086,38 tiinu suuruses), nimelt Harjumaal 1478, Virumaal 1453. Järvamaal 550 ja Läänemaal 891.

Tegu oli nende kohtade juures väike ja pisikohti võtsid pidamiseks peamiselt vanemad inimesed, kes ei suutnud enam sooritada tööd nooremate taoliselt. Nende hulka kuulusid lesed, samuti ka mõisade metsa- ja põlluvahid, sulased jne.¹⁸ Harilikult maksti palka metsa- ja põlluvahtidele maaga, sageli mõisasulastele aia- ja kartulimaaga ja osalt ka rahas või viljas. Seesugustest kohtadest olid suuremad metsa- ja põlluvahtide käes, väiksemad aga sulastekohtadeks¹⁹. Talumaal olid seesugused kohad üldse väga väikesed. 1490-st krundist oli kuni ühe tiinu suurusi — 226 (kokku 100,70 tiinu) ja 1- kuni 10-tiinuseid 1169; mõisamaal 4372-st krundist kuni 1 tiinu suurusi 470, 1- kuni 10-tiinuseid 2303 kohta.

Mõisa-ala mõisa- ja talumaast oli 1899. a. lõpul võõrandatud 11 992 ja rendil 19 900 kohta. Seega moodustasid võõrandatud kohad vähem kui $\frac{2}{3}$ rendikohtadest. Kohti talumaal oli enam kui kaks korda niipalju, kui mõisamaal, ja üldiselt olid mõisamaa kohad väiksemad kui talumaade omad.

Suuruselt olid talundid üldse järgmiselt jaotatud:

Mõisamaal arv	%	keskmine suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni 1416	13,98%	0,34
1—15 „ 5099	50,33%	6,48
15—60 „ 2756	27,20%	29,21
60—250 „ 328	3,24%	101,55
üle 250 tiinu 532	5,25%	1651,02 ²⁰
10131		

¹⁷ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 65—69.

¹⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 82—86 ja Tabellen-Anhang, lk. 70—73.

¹⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 86—87.

²⁰ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 84.

Talumaal	arv	%	keskmise suurus tiinudes
kuni 1 tiinu	643	2,73%	0,48
1—15 „	6261	26,55%	6,83
15—60 „	15147	64,24%	34,89
60—250 „	1527	6,48%	75,39
üle 250 tiinu	1	0,00%	290,27 ²¹
23579			

Põhja-Eesti 33 710 talundist olid

	arv	%	keskmise suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni	2059	6,11%	0,38
1—15 „	11360	33,70%	6,67
15—60 „	17903	53,11%	34,02
60—250 „	1855	5,50%	80,02
üle 250 tiinu	533	1,58%	1648,47 ²²

Talundeid oli Harjumaal sajandi vahetusel üldse 9998, neist kuni 1 tiinu suurusi 373 (3,73%), 1—15 tiinu suurusi 4027 (40,28%), 15- kuni 60-tiinuseid 4602 (46,03%), 60—250 tiinu suurusi 842 (8,42%), üle 250 tiinu (suurmajapidamisi) 154 (1,54%); Virumaal kokku 10 503, neist kuni 1 tiinu suurusi 1094 (10,42%), 1—15 tiinu suurusi 3663 (34,88%), 15- kuni 60-tiinuseid 5213 (49,63%), 60—250 tiinu suurusi 377 (3,59%), üle 250 tiinu suurusi 156 (1,48%); Järvamaal 4465, neist kuni 1 tiinu suurusi 180 (4,03%), 1- kuni 15-tiinuseid 1050 (23,53%), 15- kuni 60-tiinuseid 2862 (64,10%), 60—250 tiinu suurusi 281 (6,29%), üle 250 tiinu suurusi 92 (2,06%); Läänemaal 8744, neist kuni 1 tiinuni 412 (4,71%), 1- kuni 15-tiinuseid 2620 (29,96%), 15—60 tiinu suurusi 5226 (59,77%), 60—250 tiinu suurusi 355 (4,06%), üle 250 tiinu 131 (1,50%)²³.

Nagu neist andmeist näeme, oli Põhja-Eestis 15- kuni 60-tiinuseid talundeid kõige enam ja nende keskmine suurus oli veidi üle 100 vakamaa, järgmine kategooria oli 1—15 tiinuni, keskmine suurus 20—25 vakamaa vahel. Virumaal oli palju kuni 1 tiinu suurusi krunte. Siiski võrdlemisi suur oli üldse 1—15 tiinu suuruste kohtade arv, nimelt 11 360; neid oli ohrtrasti mõisa- kui talumaal. Majandamise seisukohast polnud sääraseid kohad kõige ratsionaalsemad. Seesugused majapidamised olid mõeldavad seal, kus oli veel teisi tuluallikaid peale põllu, nagu kalureil rannikul, kus nad omasid vähe põldu, suhteliselt enam aga heina- ja karjamaid.

Talude ja kruntide üldarvust olid 1899. a. lõpuks müüdnud: Harjumaal 3294, koguarvult maakonnas umbes $\frac{1}{3}$; Virumaal 3498, maakondlikust koguarvust samuti umbes $\frac{1}{3}$; Järvamaal 2401, enam kui pool maakondlikust koguarvust; Läänemaal 2546, alla $\frac{1}{3}$ kogu-

²¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 87.

²² Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 91.

²³ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 80—90.

arvust. Talunditest ja kruntidest oli Põhja-Eesti mõisade alal arvult võõrandatud alla $\frac{1}{3}$.

Enne kui peatuda põllupinnase suurusel, mida esitab Bodisco, vaadeldgem andmeid, mis jälgivad varemast olukorda. Kõigepealt neil, mis peegeldavad olukorda 1867. a.

Jordani andmeil²⁴ oli tol aastal mõisades ja taludes kultuuri all protsentuaalselt:

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	25,3	45,5	29,1
Virumaal	36,1	37,9	25,9
Järvamaal	42,6	34,4	22,6
Läänemaal	19,6	48,2	32,1
	28,2	42,8	28,2

Taludes:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	22,0	47,4	30,5
Virumaal	31,8	40,8	27,4
Järvamaal	38,2	37,6	24,1
Läänemaal	17,5	49,7	32,7
	25,2	45,2	29,5

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	31,3	41,9	26,7
Virumaal	42,8	33,4	23,7
Järvamaal	50,0	29,6	20,2
Läänemaal	23,7	45,2	30,9
	35,3	38,6	26,0 ²⁵

Taludes oli kultuurialast põllu all vähem maad kui mõisades, kuid võrreldes üldpinnasega oli talude põldude ala, nagu terve kultuurialagi, suurem kui mõisades, kus üldpinnasest oli palju metsa ja mittekõlbliku maa all. Nii taludes kui mõisades oli kultuurialast suhteliselt kõige enam maad põllu all Järva- ja Virumaal, kolmandal kohal asetses Harjumaa ja viimasel Läänemaal.

Kogu pinnasest oli 1867. a.:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatut maad
Harjumaal	14,8	26,6	17,1	16,1	25,4
Virumaal	15,2	16,1	10,9	23,0	34,6
Järvamaal	22,6	18,2	12,0	17,2	30,0
Läänemaal	13,1	32,3	21,5	18,7	14,4
	15,7	23,2	15,4	19,1	26,6

²⁴ P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, zweiter Band, Reval 1871, lk. 51; Харузинъ, lk. 87.

²⁵ Харузинъ, lk. 87-88.

1873. a. muutus olukord põllu- ja heinamaa kasuks:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatud maad
Harjumaal	15,41	29,63	16,22	16,27	22,47
Virumaal	16,54	16,92	12,27	27,34	26,93
Järvamaal	24,33	20,86	17,87	14,31	22,62
Läänemaal	13,32	34,90	20,86	13,70	17,21
	16,58	25,47	16,28	18,98	22,68

1877.—1878. a. oli põllu all maad:

Harjumaal	16,6%	Järvamaal	25,0%
Virumaal	19,9%	Läänemaal	13,9% ²⁶

Samsoni järgi oli 1880. aastal kultuurialast:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaal	20,31	49,74	29,18	0,77
Virumaal	32,18	39,28	27,49	1,05
Järvamaal	35,34	36,24	27,08	1,34
Läänemaal	16,00	52,90	30,90	0,20
	24,75	45,22	29,28	0,75

Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaal	29,01	43,70	24,81	2,48
Virumaal	38,59	34,50	19,98	6,93
Järvamaal	43,08	28,77	16,86	11,29
Läänemaal	21,07	48,51	29,97	0,45
	31,66	40,12	23,63	4,59 ²⁷

Samsoni arvestuse järgi kogu pinnast oli:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	18,57	45,50	26,70	2,83
Virumaal	29,40	36,47	25,48	2,56
Järvamaal	32,16	32,97	24,64	1,66
Läänemaal	16,08	47,90	30,50	1,53
Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	14,91	22,47	12,75	26,96
Virumaal	13,02	11,63	14,44	35,23
Järvamaal	21,65	14,44	8,46	23,98
Läänemaal	11,86	27,17	16,83 ²⁸	26,26

Eestimaa kubermangu statistika komitee andmeil 1882. a. jagunes Eestimaa maa-ala järgmiselt:

²⁶ Харузинъ, lk. 89—90.

²⁷ Samson, *op. cit.*, lk. 35.

²⁸ Samson, *op. cit.*, lk. 34.

	Ehitised, aiad jne.	Põld	Heina- maa	Karja- maa	Mets	Sood	Teed jne.	Kokku
Harjumaa	0,77	15,53	28,97	16,63	15,38	18,03	4,69	100
Virumaa	0,70	16,30	18,31	13,52	25,86	21,02	4,29	100
Järvamaa	0,89	24,53	21,60	16,41	17,67	11,96	6,94	100
Läänemaa	0,70	12,82	34,57	21,57	12,80	14,30	3,24	100
	0,75	16,45	25,76	16,77	18,51	17,22	4,54	100 ²⁹

Nende andmete järgi oli heinamaa all hoopis enam maad kui põllu all. Põllu all oli kõige enam maad Järvamaal, Harju- ja Virumaal enam-vähem võrdselt, Läänemaal kõige vähem. Eestimaa rüütelkonna andmeil oli olukord maakasutamise alal Eestimaal 1881. a. järgmine: põldu 17,80%, heinamaad 27,63%, karja- ja heinamaad 18,76%, metsa 18,66%, kõlbmatut maad 17,14%, kokku 100%³⁰.

Nagu neist andmeist näeme, oli kultuurala all taludes enam kui mõisades. Osalt oli siingi põhjuseks loomulikult see asjaolu, et mõisadel oli enam soid, rabasid ja metsi. Silmapaistev on heinamaade rohkus, võrreldes põldudega; mõisades ületas heinamaade hulk põllu-ala umbes $\frac{1}{4}$ võrra ja taludes oli see vahekord veel suurem (kahekordne). Põllumaa % seisis mõisamaast viimasel kohal sajandi vahetusel Läänemaal (12,14%) ja esikohal Järvamaal (22,71%).

Põllu- ja heinamaade vahekorra suhtes oli majapidamine mõisamaal suhteliselt ratsionaalsem, välja arvatud Läänemaal; talumaal oli see Järva- ja Virumaal. Loomulikult polnud heinamaad kuigi saagiandvad, õieti töö ei tasunud end seal. Kultuurala, põllu-, heina- ja karjamaa all oli mõisades 46,96% maad, taludes aga 91,38%. Enamik talu-kultuuralast oli rohu all (68,91%), mille kvaliteet oli halb ja kvantiteet väike³¹. Suurimad metsad olid Virumaal (28,96%) ja väiksemad Läänemaal (12,88%)³². Mets asus oma määravas osas mõisamaal (94,31%), talumaal oli viimast ainult 5,69%.

Kultuurala oli:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Kokku põldu, heina- ja karjamaad
Mõisamaal	50,05	41,69	39,25	43,32
Talumaal	49,95	58,31	60,75	56,68 ³³

Kahtlemata tähtis on maa agrarolude kujunemise seisukohast, kuidas jagunes kutseilt Eesti maarahvastik. Eriti huvitav on heita pilku neisse aegadesse, kui hakkasid toimuma suured murrangud maa ühiskondlikus elus ja mindi endisilt elutingimusilt uutele. Üks

²⁹ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 90—91.

³⁰ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 93.

³¹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 108.

³² Bodisco, *op. cit.*, lk. 107.

³³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 109.

sääraseist ajastuist on läinud sajandi teine pool. Käesoleval korral peatuksime rahvastiku kutselisel jagunemisel 1881. a. paiku ³⁴.

Sel aastal elas Põhja-Eestis, kaasa arvamata linnad, 316 523 hinge, neist eestlasi 297 057, sakslasi 6309, rootslasi 4847, venelasi 7875, teistest rahvustest 435. Harjumaal elas 86 839, Virumaal 106 428, Järvamaal 47 760 ja Läänemaal 75 496 hinge. Põllumajanduses tegelesid mõisaomanikest: Harjumaal 77, Virumaal 80, Järvamaal 54 ja Läänemaal 60 isikut, kokku 271; mõisarentnikkudena Harjumaal 45, Virumaal 35, Järvamaal 32, Läänemaal 48, kokku 160; mõisavalitsejatenä: Harjumaal 96, Virumaal 111, Järvamaal 74 ja Läänemaal 63, kokku 344. Mõisamajapidamistes olid aidameestena 293 ja kubjas-tena 422 isikut, edasi muu töölikond.

Enamik maa-rahvastikust elas Põhja-Eestis talumaal. Siin asusid talud, aga ka päris- ja rendikohad ning vabadikud; viimaseist oli osa nn. vallamaa peal, osalt aga taludes. Peale selle oli talude kasutuses ohtrasti teenijarahvast, sulaseid, tüdrukuid, karjuseid. Lahtist rahvast, päevapalgalisi kasutasid nii mõisad kui ka talud. Majanduslikult ise- seisvamasse kihti kuulus talumail muidugi taluomanikkude kiht, mis Põhja-Eestis oli võrdlemisi hõre. Taluomanikke oli Harjumaal 745, Virumaal 534, Järvamaal 438 ja Läänemaal 684, kokku 2401.

Hoopis suurem oli taluomanikkude kihist vallamaal asuvate talurentnikkude kiht. Suuremate talude rentnikke (talu- või perekoha-rentnikud) oli Harjumaal 4901, Virumaal 4809, Järvamaal 2816 ja Läänemaal 4800, kokku siis 17 326. Järelikult moodustas taluomanikkude kiht nendega võrreldes Harjumaal $\frac{1}{7}$, Virumaal $\frac{1}{9}$, Järvamaal $\frac{1}{7}$ ja Läänemaal umb. $\frac{1}{8}$. Olukord kujuneb veel enam taluomanikkude kahjuks, kui arvestada vallamail veel väikekohapidajaid ehk saunikuid ja vabadikke; neid oli Harjumaal 2924, Virumaal 3151, Järvamaal 1176, Läänemaal 2001, kokku 9252. Peale selle leidis vabadikke veel peremeeste mail: Harjumaal 803, Virumaal 896, Järvamaal 538 ja Läänemaal koguni 1165, kokku 3402. Seega oli siis vabadikke ja väikekohapidajaid valla- ja peremeestemil kokku 12 654.

Suure kaadri moodustasid talude teenijad, sulased ja tüdrukud. Harjumaal oli neid 13 343, Virumaal 13 545, Järvamaal 6593 ja Läänemaal 12 925, kokku 47 406. Palgatööliste kihti kuulus Harjumaal 3216, Virumaal 3403, Järvamaal 1648 ja Läänemaal 2262, kokku 10 529 ³⁵. Põllumajanduslikult kasutatava tööjõu ressursid suurenes veel perekondade läbi. Vallaliste kiht oli kõige tihedam talumail ja nimelt talude teenijaskonnas; võrdlemisi palju vallalisi oli päevatööliste hulgas (umb. $\frac{2}{3}$) ja vallalised olid ka mõisatüdrukud. Mitteabiellumise

³⁴ P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung, Bd. III, Lieferung 1, Reval 1884, lk. 25 ja 55—56.

³⁵ Jordan, Ergebnisse, III, 1, lk. 49—50 ja lk. 55—56.

olulisemaks põhjuseks oli muidugi eluaseme puudumine. Abiellumise korral tuli sulasel mõelda eeskätt mõisateenistusele.

Üldse oli Põhja-Eesti valla- ja talumaa hoopis suuremaarvulise tööjõuga seotud kui mõisaala. Küsida tuleb aga, kas talumaade talud vajasid sel määral kõike seda tööjõudu, mis seal asus. Tööjõu vajadusest võis olla juttu ainult suuremais, nii päris- kui ka renditaludes, väiketaludes jätkus oma tööjõust, osalt aga jäi seda ülegi.

Suurema talutööjõu vajadus väljastpoolt oli tingitud talu majapidamisest ja sellest seosest, mis talul oli mõisaga. Tööjõudu ei andnud mõisale muidugi mitte päristalud, küll aga need renditalud, kes polnud veel üle läinud teorendilt või osaliselt teorendilt rendi teistele vormidele. Need vajasidki ohtramalt vaba tööjõudu külas, kuigi osaliselt kasutasid vallamaa vabadikkude ja päevatööliste tööjõudu ka taluomanikud. Üldiselt oli maarahvastiku seisukord 1881. a. Põhja-Eestis võrdlemisi halb, taluomanikkude kiht uppus talurentnikkude, vabadikkude ja maata rahva hulka.

Tähelepanu väärivad ka andmed sellest, missugustes elamutingimustes elas tol ajal Põhja-Eesti maarahvastik. Harjumaal leidis elumaju 13 137, neist puumaju 11 155, kivimaju ainult 757, segaehitisi puust ja kivist 1218. Õlgkatusega oli 11 278, laudkatustega 97, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 3445. Taluelumaju oli eespool mainitud üldarvust 11 656, viimaseist korstnaga 2076 (17,8%), ilma korstnata 3061, seega siis suitsuelamuid, ilma sooja toata, 6519. Järelikult oli seesuguste arv üle poole suurem eelmiste koguarvust.

Korstnata ja ilma sooja ruumita elamuid oli järgmiselt: Jõelähtmes 842-st 169, Kuusalus 1375-st 239, Hageris 1061-st 269, Harju-Jaanis 676-st 424, Keilas 1505-st 780, Harju-Madises 362-st 170, Jüris 879-st 686, Nissis 694-st 526, Kosel 1097-st 780, Raplas 1498-st 990, Ristil 633-st 496 ja Juurus 1034-st 944. Seega olid Harjumaal parimad elamutingimused Kuusalus ja Jõelähtmes, halvimal Juurus.

Elamutingimused olid Harjumaast paremad Virumaal. Seal leidis üldse 14 504 elumaja, neist kivehitisi 625, puust 13 802, segaehitisi 76, savist 1, õlgkatusega maju 11 322, laudkatusega 474, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 6857. Taluelumaju oli 12 190, neist korstnaga 4703 (38,6%), korstnata, kuid suitsuvaba ja sooja toaga 4329. Järelikult moodustas korstnaga ja sooja ning suitsuvaba toaga elumajade arv Virumaa üldisest talumajade arvust $\frac{3}{4}$. Korstnaga taluelumajade arvult sammusid esireas Vaivara (92,2%), Jõhvi (73,4%) ja Iisaku (68,1%); mõnevõrra paremas seisukorras olid veel Lüganuse (47,1%), Haljala (37,5%), Rakvere kihelkond (36,3%), neile järgnesid Viru-Nigula (27,5%) ja Kadrina (21,0%). Kõige vähem oli korstnaga taluelumaju Viru-Jaagupis (14,0%), Simunas (12,4%) ja Väike-Maarjas (11,0%).

Kui korstnaga elumajadele juurde arvata säärased, kus leidsid suitsuvabad ja soojad toad, kuid kus puudusid siiski korstnad, näeme, et elamutingimustelt parimas olukorras oli Vaivara (979-st elumajast oli seal korstnata ja ilma sooja toata ainult 38), Jõhvi (1322-st 36), Iisaku (825-st 43), Lüganuse (980-st 142), Kadrina (1447-st 216), Haljala (1447-st 207). Teised kihelkonnad olid tunduvalt halvemas seisukorras, nagu näiteks Rakvere (608-st 215), Väike-Maarja (881-st 221), Viru-Jaagupi (1199-st 771) ja Simuna (1439-st 668). Elamutingimused olid Virumaal kõige halvemad seega Viru-Jaagupis ja Simuna kihelkonnas, parimad mere- ja Narva jõe äärseis kihelkonnis.

Elamutingimused polnud kaugeltki nii soodsad Järvamaal, võrreldes Virumaaga. Elumajade üldarvust 6845 oli puust 6211, kivist 374, segaehitisi 257, savist ainult 3; neist õlgkatusega 5802, laudkatusega 65, sindlikatusega 793, kivikatusega 154, muust 31. Korstnaga elamute arv oli väike (1666). Taluelumaju oli 5767, neist korstnaga ainult 768 (13,3%) ja suitsuvaba sooja toaga, kuid korstnata 2906. Korstnaga taluelamute poolest oli olukord enam-vähem sarnane Amblas (15,3%), Järva-Madises (14,9%), Peetris (14,3%), Koerus (14,0%), Järva-Jaanis (13,2%) ja Türi (11,1%); kõige halvemas seisukorras oli Paide kihelkond (6,0%).

Kui arvestame ka talumaju ilma korstnata, kuid suitsuvaba sooja toaga, siis näeme, et esirinnas sammus Järva-Madise (kus 549-st talumajast oli korstnata ja ilma suitsuvaba sooja toata 108), Järva-Jaani (750-st 162), Peetri 767-st 252), Türi (1030-st 220); halvemas olukorras olid Koeru (987-st 418) ja Ambla (1336-st 650), eriti aga Paide kihelkond (348-st 283).

Kõige primitiivsem olukord valitses elamukultuuri alal siiski Põhja-Eestis Läänemaal, kus oli 11 511 elumaja, neist puust 10 118, kivist 576, segaehitisi 813, savist 4; õlgkatusega oli 10 489 maja, laudkatusega 54, sindlikatusega 455, kivikatusega 244, muust materjalist 269. Korstnaga elumaju oli ainult 3515. Taluelamute arv tõusis 10 014-le, neist oli korstnaga 2326 (23,2%), korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga ainult 1873, seega siis korstnaga ja korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba ruumiga ainult $\frac{2}{5}$. Korstnaga taluelamute poolest olid esirinnas Keina (75,4%), Reigi (61,9%), Emmaste (61,3%), Vormsi (58,6%), Pühalepa (55,8%) ja Noarootsi (50,8%). Mujal oli neid tunduvalt vähem, nagu näiteks Hanilas (32,3%), Mihklis (23,2%) ja Karusel (21,7%). Võrdlemisi vähe korstnaga taluelamuid oli Märjamaal (12,5%) ja Ridalas (10,8%). Silmatorkavalt väike oli aga nende protsent Kullamaal (5,9%), Lihulas (5,7%), Vigalas (4,7%), Kirepis (3,8%), Lääne-Nigulas (3,3%) ja Martnas (ainult 2,5%). Martnas oli üldse kõige vähem korstnaga taluelamuid Põhja-Eestis. Kui arvestame juurde korstnaga taluelumajadele ka korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga elamud, siis saame Läänemaal järgmise pildi. Esireas sammus Keina (366-st talumajast

oli korstnata ja ilma sooja suitsuvaba toata 62), Emmaste (429-st 2), Pühalepa (606-st 38), Reigi (436-st 166), Vormsi (232-st 94), Noarootsi (427-st 142); teistes oli olukord halvem, nagu Hanilas (838-st 373), Märjamaal (833-st 467), Kullamaal (1289-st 810), Vigalas (890-st 561), Karusel (498-st 361). Mujal olid elamutingimused veelgi ebasoodsamad, nagu Lääne-Nigulas (917-st 847), Ridalas (983-st 870), Lihulas (175-st 127), Kirepis (392-st 292), Mikhklis (212-st 162) ning Martnas (591-st 541)³⁶.

Läänemaal olid niiviisi taluelamute seisukohalt kõige soodsamas seisukorras Keina, Emmaste, Pühalepa, Reigi, Vormsi ja Noarootsi kihelkond, kõige halvemas aga Lääne-Nigula, Ridala, Lihula, Mikhkli ja Martna. Elamute suhtes Põhja-Eestis oli kõige paremas olukorras Virumaa, eriti rannikuosas. Elamutingimused olid üldiselt kõige raskemad Harju- ja Läänemaal, kaasa arvatuna üksikuid kihelkondi³⁷.

Huvitav oleks jälgida muidugi ka seda, missugune erinevus ses suhtes oli päristalude, renditalude ja vabadikkude elamute vahel. On põhjust arvata, et üldiselt elamutingimused viimastel olid halvemad kui päristaludes. Üldiselt polnud elamutingimused nii ruumide suuruse kui ka hügieeniliste olude poolest Põhja-Eesti taludes kuigi soodsad.

Järelikult elas Põhja-Eesti mandri elanikkond hoopis ebasoodsamais tingimuses kui Lõuna-Eestis ja kultuurseks arenguks olid siin hoopis halvemad eeldused. Lõuna-Eestis olid majapidamised sel ajal juba iseseisvamad, turumajapidamine enam arenenud, elamutingimused paremad ja elustandard kõrgem. On siis täiesti arusaadav, et kui 1850-ndate aastate lõpul hakkas ilmuma korrapärane ajaleht, siis see ei saanud tugineda Põhja-Eestile, vaid pidi otsima aluspinda teisalt, s. o. Lõuna-Eestist. Põhja-Eestist oli kindlasti jõukam ja iseteadvam Virumaa rannikuala, kus eluvajadused olid suuremad kui mujal Põhja-Eestis. Huvitav on jälgida ka Põhja-Eesti käsitööstuse arenguvõimalusi, pöörates tähelepanu esijoones käsitöölisele, kes olid vajalikud majade ehitamisel, edasi rõivaste õmblemisel, jalanõude valmistamisel ja külade varustamisel sepatöö alal.

Näiteks oli a. 1881 puuseppi Harjumaal 308, Virumaal 362, Järvamaal 165 ja Läänemaal 231; müürseppi Harjumaal 128, Virumaal 70, Järvamaal 28 ja Läänemaal 174; pottseppi Harjumaal 26, Virumaal 45, Järvamaal 9 ja Läänemaal 7. On põhjust arvata, et osa maaehitustöolistest töötas linnadeski. Üldse tegeles sel ajal ehitustegevuse alal meie maal vähe käsitöölisi. Talumehed ehtasid maju veel ise ja maa ehitustöölised leidsid rohkesti teenistust ka mõisades ja osalt mujal, kus oli tarvis suuremat tehnilist vilumust. Tislereid lei-

³⁶ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

³⁷ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

dus Harjumaal 210, Virumaal 227, Järvamaal 118 ja Läänemaal 122. Ka need ei töötanud ainult talupoegade jaoks. Kuid oli siiski käsitööalased, mille harrastajaid talupojad vajasis suuremal määral. Need olid eeskätt rätsepad, sepad ja kingsepad. Võrdlemisi palju oli nn. näputöötegijaid; peale väikese erandi olid siin tegevuses naised. Harjumaal oli neid 683, Virumaal 381, Järvamaal 234 ja Läänemaal 400. Õmblejannasid polnud maal veel palju. Teisi käsitööalased vajasi maa veel vähem.

Riidekudumine omaks tarbeks oli muidugi peamiselt kodutöö. Siiski leidis kangruid Harjumaal 49, Virumaal 21, Järvamaal 22 ja Läänemaal 11. Arvatavasti ei vajanud nende tööd niipalju talupojad, kui teised kihid. Kuduajaid oli Harjumaal 34, Virumaal 23, Järvamaal 14 ja Läänemaal 9. Keträjate arv tõusis Harjumaal 191-le, Virumaal 47-le, Järvamaal 56-le ja Läänemaal 37-le. Lihunikke oli Harjumaal 15, Virumaal 31, Järvamaal 10 ja Läänemaal 9, parkalaid Harjumaal 16, Virumaal 25, Järvamaal 20 ja Läänemaal 14⁸⁸. Teisi käsitöölisi oli sel ajal maal vaid üksikuid. Üldse maakäsitöölise võrk oli vähe diferentseerunud ja käsitööd vajati veel üsna vähe. Talumajapidamine oli oluliselt tarbimisilmeline. Käsitöösaadustega varustas maad ka linn, mille käsitöölised leidsid siin-seal tööd. Võrdlemisi enam tihenunud maakäsitöölise võrk teatavalt käsitööaladel leidis eeskätt Virumaal, mis kultuuriliselt, nagu nägime, oli enam arenenud kui muud Põhja-Eesti maakonnad. Kultuurilise taseme tõus põhjustas hiljemini Põhja-Eestis suurema spetsialiseerumise, teisiti — suurema vajaduse käsitöölise järele, kes osalt elasid maal, osalt aga alevites ja linnades.

Kokkuvõttes võime konstateerida, et Põhja-Eesti talupoegkonna seisukord 1880-ndate aastate alguses oli võrdlemisi raske. Iseseisvaid taluomanikke oli vähe, elamutingimused õige ebasoodsad. 1890-ndate aastate lõpul oli seisukord paranenud. Taluomanikke oli nüüd hoopis enam, talumaa talunditest oli müüdud 10 372, seega kohtade üldarvust umbes $\frac{1}{3}$. Lõuna-Eestis oli olukord märksa parem. Siin oli juba paarkümmend aastat varem ringkondi, kus talumaa taludest oli müüdud $\frac{4}{5}$. Ka tuleb juhtida tähelepanu sellele, et Lõuna-Eestis emantsipeerus palju talusid mõisa alt siis, kui linahinnad olid kõrged. Tuleb arvestada sedagi, et palju Põhja-Eesti talusid oli ostetud 80-ndate aastate keskel ja lõpul ning 90-ndail aastail, nii et ostusummast polnud suurem osa makstud.

Tuleb veel märkida, et lahedamatele oludele läks Põhja-Eesti vastu hoopis hiljemini kui Lõuna-Eesti. Rahvuslik liikumine, mis riivas Eesti ala XIX sajandi teisel poolel, oli oma põhiilmelt Lõuna-Eesti liikumine, kuigi ta leidis Põhja-Eestis vastukajastust, eeskätt just paremas olukorras viibival Virumaal. Arvestades Põhja-Eesti

⁸⁸ Jordan, Ergebnisse, III, 1, lk. 54—55.

kultuurilist taset saame aru, et Põhja-Eesti ei võinud ärkamisajal etendada seesugust suurt kultuurilist osa kui Lõuna-Eesti, viimases eriti nn. Mulgimaa. Enesehindamise tõus pidi Põhja-Eestis olema intensiivsem Virumaal, eriti rannikuosas, kus majanduslik elu virgus suurema intensiivsusega. Ja inimesteski kajastusid ärkamisaja sümptomaatilised nähtused siin märksa elavamalt, mille tunnuseks muu seas on „Kalevipoja“ seltsi asutamine ja Lõuna-Eestis tekkinud ning arenevatele kultuurilistele ettevõtetele kaasaaitamine. Kuid aegapidi kasvas ka Põhja-Eestis talupoegkonna kogujõud ja XIX ning XX sajandi vahetusel oli siin olukord hoopis teine kui mõnikümmend aastat tagasi.

H. Sepp.

Les conditions économiques en Estonie du Nord pendant la deuxième moitié du XIX-e siècle.

Résumé.

La situation économique de l'Estonie du Nord subit des modifications pendant la seconde moitié du XIX-e siècle qui, moins violentes que celles de l'Estonie du Sud, ne furent pas moins profondes. Vers le milieu du siècle à peine un tiers du terrain utilisé par les paysans leur était vendu, la plus grande partie au district de Järvamaa. Le nombre des fermes à bail, à bail en argent, ou en redevance mixte, c. à d. en nature et en corvée, était beaucoup plus considérable à cette époque. Dans ces conditions la situation économique des paysans ne s'améliorait pas suffisamment. L'étendue du terrain cultivé augmentait, mais l'intensité de l'exploitation n'égalait pas ce progrès. Les conditions d'habitation en Estonie du Nord étaient les meilleurs dans le district de Virumaa, ensuite dans le district de Järvamaa. Parallèlement avec le progrès de l'agriculture augmentait le nombre des artisans.

Nõiaprotsessidest Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses.

Üldise kultuuriloo arengu tundmaõppimisel omab suurt tähtsust nõidususe ja sellega seoses olevate nähtuste probleem. Veendumused, mille nimel niipalju ebakultuurilist toime on pandud, vajavad seda enam jälgimist, mida ilmsemas vastuolus nad on tänapäevaste arusaamadega. Nõidususe elemendid, võrsudes rahvausundlistest kujutelmadest, leidsid tuge ristiusu dogmas, mille kaudu siia liitus ketserluse moment. Sellega oli kiriku vaen nõiduses kahtlustatute vastu iseenesest antud. Asjaolu, et just kirik aktsiooni juhi ossa astus, oli põhjuseks, miks nõidade kartus ja tagakiusamine massiliseks muutus¹, sest nimelt kirik oli keskaegse inimese vaimuelu laadi

¹ J. Hansen, Zaubervahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung, Historische Bibliothek, XII, München u. Leipzig 1900, lk. 535.

ja emotsioonide suuna määraja. Kiriklik teadus rajas nõidususe süstemaatilisele alusele skolastikute läbi ja jätkas selle doktriini väljatöötamist edaspidigi silmapaistva agarusega. Sellesuunalise töö ühe kõige mõjurikkama saavutise, kurikuulsa teose *Malleus maleficarum* inkvisiitoritest autorite selja taga seisavad nende suured ordukaaslastes Dominicus, Nider ja Antoninus, kes omasid omal ajastul suurimat kuulsust usu- ja teadusmeestena. Ainult asjaolu, et nõidade tagakiusamise aranžeerijatena esinesid sellised mehed, keda veel toetas kiriku autoriteet, seletab, miks see nähtus sellise ulatuse võis omandada². Veel on tähtis, et keskaja kiriku kui institutsiooni universaalsus andis olulise eelduse nõidususe arenemiseks kõikseks nähtuseks Euroopa kultuuriringis³. Nii ka Eesti alal aset leidnud nõiaprotsessid ei moodusta mingit tõsiasja omaette, vaid suubuvad paralleelnähtustena Euroopa arengu suurde voolu.

Reformatsioon, lõhkudes Euroopa⁴ usulise tervikluse, ei toonud siin mingit reformi, sest arengu põhialused olid juba rajatud ja reformitud kirik, mis ei omanud põrmugi katolitsismist suuremat respekti teisitimõtlejate arvamuste suhtes, sattus ise rängesse bibliitsismi⁵ ega olnud seepärast suuteline neid muutma. Kõige selgemini ilmneb see Lutheri isikus, kes kogu eluaeg oli veendunud kuradi alatises vahelesegamises inimese igapäevaellu ja soovitas karme vahendeid nõidade väljarookimiseks⁶. Nii võib isegi kõnelda nõidususe süvenemisest protestantismi ajal⁷. Ummikust väljapääsule pidid teised tegurid aitama. Tõepoolest tekib XVIII sajandil nõiaprotsessides teatav mõõnaseisukord, protsesside arv väheneb kiiresti, et siis, kohati alles XIX sajandil, lõplikult kaduda. Seni on nõiaprotsesside õitseajastu XV—XVII sajandini uurijate tähelepanu ja huvi tavaliselt enesele koondanud. Püüame järgnevas mõningate illustreerivate kohtumaterjalide varal nõiaprotsesside lõppajastult Eestis üldjoontes piiritella, millised tegurid sellist arengut põhjustasid.

21. II 1771 teatasid kohalikud ülemkirikueestseisjad G. G. Aderkas ja G. W. Grotenhielm Lääne-Nigula kiriklast Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele, talurahvas kaebavat, et mõned talupojad kahtlasi kunste harrastavad ja teisi ära nõiuvad, mis juba palju

² H. Crohns, Die Summa Theologica des Antonin von Florenz und die Schätzung des Weibes im Hexenhammer, Acta Societatis Scientiarum Fennicae Tom. XXXII, Nr. 4, Helsinki 1906, lk. 23.

³ Vrd. W. G. Soldan, Geschichte der Hexenprocesse, Stuttgart u. Tübingen 1843, lk. 487.

⁴ Muidugi excl. kreeka-katoliiklik kultuuripiirkond.

⁵ P. Tarvel, Jooni valgustusaja olemusest, Ajalooline Ajakiri XVI (1937), lk. 153.

⁶ W. E. H. Lecky, Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa, I, Leipzig u. Heidelberg 1868, lk. 46 jj.

⁷ Vrd. N. Paulus, Zur Kontroverse über den Hexenhammer, Historisches Jahrbuch 1908, lk. 573.

tüli ja lööminguid tekitanud. Selle ettekande saatis kindralkubermanguvalitsus harilikus korras vastavale kohtule, käesoleval juhul Lääne meeskohtule, resolutsiooniga 25. veebruarist, juurdluse alustamiseks⁸.

Lääne-Nigula pastor C. G. Schultz iseloomustab oma atestaatides selle loo tegelasi järgnevalt. Lääne-Nigula kiriku kellamees Ado on 43¹/₂ aastat vana, vaikne ja korralik inimene. Endine kellamees Tönnis on üle 70 aasta vana. Temast võib kuulduste järgi halba uskuda, sest eluviisilt on ta korratu ja andunud joomisele. Tönnise naine Marri on umbes 48-aastane. Tema kohta ei teata selles asjas midagi, mis ka mõistetav, sest et selliseid asju tavaliselt salajas hoitakse. Uugla talupoja Orro Jürri vanadus on umbes 37 aastat, aga alles nüüd viibib ta leeris. Willowerre Mart on umbes 35 aastat vana ja halbade elukommetega, andunud joomisele ja varastamisele, mille eest mõisas korduvalt karistada saanud.

Ülemkirikueestseisjate ja meeskohtu ülekuulamisprotokollide järgi oli sündmuste käik kellamees Ado andmeil järgnev. Pühapäeval enne küünlapäeva 1771. a. maeti Lääne-Nigula kiriku juures keegi taluperemees ja, nagu tavaliselt neil puhkudel, jagati kirikukerjustele ja ka kellamees Adole õlut ja leiba. Ka endine kellamees Tönnis asetunud ilma loata kirikukerjuste hulka. Et see oleks vähendanud ande teistele kerjustele, käskis Ado Tönnist lahkuda. Sellest tekkis tüli, Tönnis ähvardanud kätte maksta. Õlut joodi ühisest anumast. Enne joonud Tönnis, siis Ado. Viimane läks seepeale kelli lööma, mis töö tema higiseks ajanud, kuna tal kaks kella lüüa olnud. Pärast töö lõppu läinud Ado tornist alla ja joonud vähese jäägi anumast lõpuni. Õhtul puudunud tal söögiisu ja ta hakanud vasakus küljes valusid tundma. Järgnevail päevil kestnud valud, suurenenud aga neljapäeval ja üldse eriti siis, kui ta piimatoite söönud. Pühapäeval olnud ta väga nõrk, tal ilmunud vaht suu äärde ja ta polevat kedagi ära tundnud ega teadnud, mis temaga tehakse. Et arvatud nõidusega tegemist olevat, keetnud ta naine esmaspäeva hommikul nõia-rohtu („Hexen-Kraut“) piimas, mille sissevõtmise järel ta kergendust tundnud ja end soojale ahjule asetada lastes magama uinunud. Unes öeldud temale, ta pidavat külma vett jooma, kui abi tahab. Ärgates ta teinudki seda, mille peale ta verd välja oksendanud. Viimasest roninud sisalikutaoline loom esile, millel olnud suur pea ja suu. Mõnekordse liigutamise järel surnud see. Tema tervis aga muutunud päev-päevalt paremaks. Sisaliku nõidunud temale Tönnis õllega ja selle juures lausunud sõnadega sisse. Tönnis nõidunud ka Uugla talupoja Orro Jürri ja uhkeldanud ise oma nõiakunstiga.

---

⁸ ERKA (=Eesti Riigi Keskarhiiv), LämSkA (=Lääne Meeskohtu Arhiiv), Protocollum Criminale Iudicii Wieckiensis Ao. 1767, 68, 69, 70, 71, lt. 292 jj.

Ka rääkinud ta muide, nagu oleks Willowerre Mart vana kiriku-kerjuse Orro Jürri surnuks nõidunud.

Ülekuulamisel ülemkirikueestseisjate ees Tönnis alul tõrjus süüdistuse tagasi, möönates ainult, tal olnud Adoga väike omavaheline tüli. Kui talle aga ülekuulajate poolt peale käidi ja meenutati, et teised kerjused ta ähvardusi kuulnud, tunnistas ta lõpuks enese süüdi. Nõiakunsti õpetanud talle ta naine, et ta end aidata võiks teiste inimeste seas. Ülekuulajate küsimused ja Tönnise vastused on ülekuulamisprotseduurile iseloomulikud, esitagem seepärast mõned tähtsamad neist. Küsimus: Milliseid sõnu ta tarvitanud? Vastus: „Muud ei midagi kui „se olgo siin sees, mis sulle pahha teeb.“ K.: Kas midagi joogisse ei pandud? V.: eitav. K.: Miks see mitte alati ükskõik mis ei ole, kord madu, kord uss või konn? V.: See määratakse, ta nimetab selle, mis saama peab, ja siis kohe saab. K.: Millest tuleb, et seda ei märgata? V.: Alul on see nii peenike kui juuksekarv, hiljemini kasvab ta kiiremini või aeglasemalt seejärgi, kuidas määratakse. K.: Kas ta Orro Jürri ära nõidunud ja miks? V.: Ta nõidnud pulmas temalt juua ja teine olevat keeldunud, see pahandanud teda. Pärast olevat ta temale ometi andnud. K.: Miks ta seda siis oli teinud? V.: „Pahharet aas sedda mo sees ülles.“ K.: Kuidas Jürri abi saanud? V.: Küllap ta midagi sisse võttis. K.: Miks vana kerjus Orro Jürri, kellest Tönnis ütles, et Uugla talupoeg Willowerre Mart ta ära olevat nõidunud, mingit abi ei saanud? V.: See olnud juba nii määratud, et uss pidanud ta tapma enne, kui ta oleks jõudnud abi saada. K.: Kas ta kasvamist ka võiks määrata? V.: eitav. K.: Kas inimest võib kõigi jookidega ära nõiduda? V.: jaatav. K.: Kas ta seda ka ilma joogita võiks teha? V.: eitav. K.: Miks kunagi ei kuulda, et sõdurid, kes ometi nii sageli talupoegadega koos olevat, ära nõiutaks? V.: „Nemmad on agga issi wasta-sid küll, eks ta puhho eest ärra.“ K.: Kas tihti juhtub, et joomise juures temale sõnad meelde tulevad? V.: jaatav. K.: Kuidas siis ei juhtu, et nad (s. o. nõiad) end ise alalõpmata ära ei nõiu? V.: Vabandatakse end „se tulli koggemata“ või puhutakse ta eest ära. K.: Kas seda, kel niisugune töö ees, ära tunda võib? V.: „Temma teggomood näitab seda kohhe wälja, ta on teist wisi keik.“ K.: Milline tunnus õieti on, kas võib-olla silmades midagi on märgata? V.: „Silmad pörity peas.“ K.: Kust ta naine seda õppinud? V.: „Eks ta õppind kerwle waldes, kus ta pärrilt on.“ K.: Kas ta kaua aja kestel kellameheks olles pole kuulnud, et nõidumine on suur patt Jumala vastu? V.: Ta olevat seda kuulnud, tal olevat kahju, kuid seda ei saavat enam muuta.

Tönnise naine seletas ülemkirikueestseisjatele, ta ei teadvat nõidusest midagi ja ta mees ka mitte. Kui Tönnis sinna juurde kutsuti, ütles ta oma naisele: „Eks sa õppetand mind et ma piddin läbbi peäsma.“ Naine jäi eitamise juurde. Kui ülekuulajad talle peale käi-

sid üles tunnistada, ütles ka Tõnnis lõpuks, et kuna see juba sündinud ja midagi enam muuta ei olevat, õelgu ta tõtt. Naine vastas meeleepahaga: „Tahhad sa mind ka kimputamise sata.“ Tõnnis sõnas: Kas sa ei õelnud mulle suvel heinamaal „Ärra minne mitte ilma sannata välja, olgo need sannad sul jures.“ Marri jäi seletuse juurde, ta ei teadvat millestki. Kui talt küsiti, kas ta on ette võtnud asja, ehkki see selge, ometi salata, vastas ta: „Tahhan jah.“ Kui teda tõsiselt manitseti, näis ta hetke jooksul kalduvat järeleandmisele, mõtles aga järsku ümber ja tõendas uuesti oma mitteteadmist.

Lääne meeskohus alustas asja harutamist 17. märtsil samal aastal. Kellamees Ado süüdistas Tõnnist tema äranõidumises. Kihelkonna rahvas rääkivat, et ennem tahtvat nad vaesed kerjused ilma andideta jätta, kui Tõnnise, kes kurje kunste tunneb. Ka kuivanud ja kaheks murdunud „sisaliku“ näitas Ado kohtule ette. Nõidumist võinud põhjustada see, et ta Tõnnisele keeldunud andmast kolmandikku kellamehe tuludest, mida see temalt nõudnud. Küsimuse peale Ado kinnitas oma usku nõiduse võimalikkusse.

Tõnnise tunnistus sisaldas mitmesuguseid vastuoksusi, nagu tema jutt ülemkirikueestseisjategi ees. Võttes tagasi varasemad seletused väitis ta, et tema ega ta naine ei tundvat nõiakunsti. Ülemkirikueestseisjatele tunnistanud ta vastupidist, sest et temale kõvasti peale aetud. Siiski mõõnas ta, et Adole olevat õnnetus juhuslikult tema väljendatud soovi järgi juhtunud. Pärast Tõnnise ülekuulamise lõpetamist kohus konstateeris Tõnnise vaimunõustrust vanaduse põhjusel.

Marri seletas kategooriliselt, et tema ja ta mees mingit nõidust ei tunne ja seda kasutanud pole. Tõnnise tunnistus tema vastu ülemkirikueestseisjate ees olnud tingitud soovist ise hädast pääseda. Küll uskuvat ta, et on inimesi, kes nõidust oskavad, sest paljud tõendavat seda.

21. märtsil istungi jätkumisel kuulati üle Uugla talupoeg Orro Jürri. Ta kuulnud, et olevat üles antud, nagu oleks vana Tõnnis tema ära nõidunud. Kaheksa aasta eest pulmas viibides kannatanud ta kehavalusid, pole aga seda üsna loomulikku nähtust kunagi Tõnnisele süüks pannud ega seda teha võinudki, sest et tal Tõnnisega mingit tüli pole olnud. Ta ei teadvat üldse, kas on inimesi, kes nõiduda oskavad. Täiesti vale olevat ka süüdistus Willowerre Mardi kohta, nagu oleks ta kirikukerjuse Orro Jürri surnuks nõidunud. Tunnistaja kuulnud alles nüüd esmakordselt, nagu oleks vana Jürri nõiduse kätte surnud, ehkki ta surnuga ühes talus koos elutsenud ja Jürri seal surnudki. Vana Orro Jürri olnud väga haiglane ja piineldud kaksteist aastat kehavaludes.

Willowerre Mart tõendas, et ta ei oskavat nõiduda ega tundvat loomulikke ega üliloomulikke kunste, millega saaks kaasinimesi kahjustada. Ta polevat Orro Sauna Jürri ega kedagi teist surnuks nõidunud ega ka kunagi sellega kiideldud. Need, kes seda temast ütle-

vad, astugu üles ja tõestagu seda. Kas vana Tõnnis nõiduda oskab, seda ta ei teadvat. Alati ei võivat uskuda, mis inimesed räägivad. Tema vähemalt ei olevat veendunud, et nõidus võimalik oleks.

Kohtuotsus kuulutati 15. juulil. Kohus mõistis Tõnnise, Marri ja Mardi kõigist süüdistusist täiesti vabaks ja lahti. Otsust motiveeriti järgnevalt. Ado kahtlus, nagu oleks Tõnnis temale sisaliku sisse nõidunud ja sellega suurimaid valusid põhjustanud, on seda alusetum, et see, mis Adol olnud, on loomulikkude juhuste tulemus, sest 1) Ado ei ole saanud näidata ühtki küllaldast põhjust, mis tõukaks Tõnnist Ado hukatusele viivatele tegevustele; 2) Ado terve kahtlus põhineb sel, mis teised inimesed Tõnnisest rääkinud; 3) Adost esile tulnud ja kohtule ettenäidatud ese ei tõenda nõiduse olemasolu, sest et esiteks seda mitte päriselt sisalikuks ei saa pidada, teiseks pole selgunud, kas arvatav sisalik Tõnnise tegevuse tõttu või muudel loomulikel asjaoludel esile tulnud, kolmandaks pole ebarahilik ega füüsiliselt võimatu, et „insekid“ inimese kehas elavad, toituvad ja kasvavad; 4) Uugla talupoeg Orro Jürri täielikult eitab, et Tõnnis ta ära oleks nõidunud; 5) Tõnnis end pakkunud vannet andma, et ta ei oska nõiduda, ega kunstidega kellelegi halba teha, ka kohtulikult seletanud, et ta tunnistused ülemkirikueestseisjate ees enese ja oma naise suhtes täiesti põhjendamatud olnud; 6) asja harutamisel selgunud, et Tõnnis kõrge ea tõttu on nõrga mõistusega, mille pärast temale ülemkirikueestseisjate ees antud valetunnistuse pärast teenitud karistus ära jätta tuleb ja et Tõnnisel põhjust olnud temal asetsevat nõidusekahtlustust ennem ülal hoida kui kummutada, sest et ta seeläbi rohkem andeid kogukonnalt saanud.

Mis puutub Uugla talupoega Willowerre Marti, siis on tema peale tunnistaja Tõnnis kohtus seletanud, et tema teadmise järgi keegi vana kirikukerjust Orro Jürrit ära pole nõidunud. Ka on Uugla talupoeg Orro Jürri tõendanud Mardi süütust, mis kaalub seda enam, et mainitud Jürri on surnud kirikukerjusega ühes talus elutsenud, ega ole kuulnud selle nõidumisest ei sellelt eneselt ega teistelt. Ka on Mart ise vandega tõendanud, et ta ei tunne nõidust. Et kohtualuste süütus seda selgemalt päevavalgele tuleks ja sealne talurahvas edaspidiseks kasutust hirmust vabastataks, seks peab kohalik pastor järgmisel pühapäeval pärast jutlust tervenisti kogunenud kogudusele selle otsuse sisu teada andma, kuid ühtlasi hoolikalt südamele panema, et rahvas hoiduks kurjadest ja lubamatutest kunstidest, millega võiks ligimesi kahjustada, ja inimesi hoiatama, et nad ebausule ruumi ei annaks, vaid hoiaksid kinni usu põhitõdedest ja loeksid pühakirja, et selle tulemusena Jumala au nende seas elaks ja mitte kohut edaspidi valede ja tühiste kaebustega ei tülitataks.

See otsus läks Eestimaa ülemmaakohtule seisukoha võtmiseks. Ülemmaakohus kinnitas otsuse 3. novembril esitatud kujul selle

muudatusega, et Tõnnis selle eest, et ta tema vastu olemasolevat nõidusekahtlustust hoidis ülal ja oma tunnistuse järgi tarvitas sõnu, millega uskus ligimest kahjustavat, ja et ta kirikukohtu ees ilmset ebatõtt ette kandnud, allutati karistusele. Olles ära teeninud kehalise karistuse, see asendati siiski, arvestades ta kõrget vanadust, kiriku-kariga.

Järgneva nõiaprotsessi tegevustik toimub Lõuna-Viljandimaal. 1. VI 1787 ilmus Pärnu-Viljandi alamkorrakohtusse Tarvastu taluperemees Pilli Usse Peet, kes kaebas⁹:

Kaheksa päeva enne maarjapäeva samal aastal sõitnud ta Kärstna mõisa hobust müütama. Kaup polevat sobinud ja ta asunud koduteele. Mõöda sõites kohanud ta „Nachkila“ veskil teist Tarvastu taluperemeest Woesso Toeppasky Adot, kes seal tema hobuse ära nõidunud. Vaevalt koju jõudnud, muutunud hobune nii vigaseks, et ta vaevalt heinu maast kätte saanud, ja olevat praegugi ses olukorras. Et Toeppasky Ado ta hobuse ära nõidunud, kuulnud ta ka Micko Peter Jaacki käest, kellele seda Ado vend rääkinud. Kord teel kohanud kaebaja Adot ja palunud teda hobune jälle terveks teha. Seepeale andnud Ado talle sellise kõrvakiilu, et ta kõrv verd jooksmata hakanud ja ta veel nüüd sellest kõva kuulmisega on. Ka öelnud Ado, et ta nõidunud hobuse selle eest, et kaebaja Ado hobuse esimesena ära nõidunud. Kaebaja võivat Jumala ja kohtu juures vanduda, et ta pole seda mitte teinud. Kevadel karja välja lastes murdnud hundid kaks vasikat. Kõige imelikum olnud see, et kaebaja eriliselt kuri ja südikas koer huntidele midagi pole teinud, vaid nendega seltsides ühiselt vasikad ära söönud. Samal õhtul murdnud hundid tal ühe varsa. Kolm päeva pärast lihavõtteid kaotanud ta kaks lehma, kes sisikonna välja ajanud. Kuna Toeppasky Ado tookord, kui kaebaja temalt hobuse pärast aru pärinud, ähvardanud ta veised ja kõik muu surnuks nõiduda, mida võivat mainitud Jaack tõendada, siis uskuvat ta, et kõik need õnnetused on Ado poolt talle saadetud. Ka nõudis kaebaja hüvitust kõrvahoobi eest, mille tulemusena ta praegugi alalise peapöörituse all kannatavat.

Kohus eeltoodu põhjal andis kaebusele käigu. Järgmisel päeval kuulati üle süüdistatav. Toeppasky Ado, 40 aastat vana, tõrjus tagasi süüdistuse nõiduses. Polevat midagi üliloomulikku selles, kui loomad käravad. Niisama loomulik olevat hobuse vigasus, sest Peet lasknud hobuse ruunata ja siis kohe sellega pika tee ratsutanud, millest loomale haigus tekkinud. Ka polevat ta ise nõidumisega kiidelnud ega ähvardanud Peeti ja ta loomi ära nõiduda. Peet jäi siiski oma süüdistuse juurde ja palus rea tunnistajaid, kes ta väiteid tõestada võivat, üle kuulata.

Tunnistajate ülekuulamine 17. juunil tõi järgmisi asjaolusid ilmsiks. Peedi teenijatüdruk Marret seletas, et ta ei teadvat nõidu-

⁹ ERKA, PrnMkA (=Pärnu Maakohtu Arhiiv), nr. 1975.

misest midagi. Tema perenaine ja kaebealuse naine neednud teineteist vastastikku. Et siis kõiksugu õnnetusi kord ühele, kord teisele juhtunud, olevat usutud, et nad teineteist ära on nõidunud. Peedi loomade lugu olnud loomulik, sest loomatoitu olnud vähe ja kari aetud seepärast varakult välja. Ka pole hundid mitte üksnes tema peremehele, vaid kõikjal kahju tekitanud. Hobune muutunud vigaseks seepärast, et teda liiga vara ruunamise järel kasutatud. Küsimusele, kas Ado ja Peedi naised nõidade juures olnud, vastas tunnistaja, et nad küll ähvardanud teineteist, kuid pole nõidade abi otsinud. Ka olnud Peet alati kõva kuulmisega.

Leppicko Matzi õde Marret teadis rääkida, et tema perenaine Pilli Usse Peedi naine kuulnud, et Ado naine teda sajatanud ja saatnud seepeale Marreti kuulama, mis Ado naine ütleb. Marret läinud sinna. Ado naine küsinud temalt, kas „Pistri Tont“ nende majja tulnud. Kui tütarlaps jaatavalt vastanud, soovinud Ado naine, et kurat Peedi majast kõik viiks, mis seal „karvaste jalgadega on veel enne jaanipäeva“ ja ka hobuse karistuseks selle eest, et Peet nende hobust ära nõiduda tahtnud. Mõlema naise ähvardused olnud vastastikused.

Toeppasky sulase Hansu naine Mall seletas, et Ado naine Peedi naist süüdistanud ja lubanud teda koos ta mehega nii ära nõiduda lasta, et nad nagu Retznicko Hansu tütar sureksid, kui see ka tal ta viimase maksaks.

Tarvastu talupoeg Micko Peter Jaack tunnistas, et tema kuuldes Ado pole Peeti hobuse nõidumisega ähvardanud. Esiteks Ado, siis Peet süüdistanud teist hobuse äranõidumises. Tunnistaja ise olnud nende kohtumisel veski juures, kus nõidumist Ado poolt, kes üldse hobusele liiga ligi ei pääsenud, olla ei saanud. Peedi hobuse vigaseksmuutumist seletas ta samuti kui Peedi teenija ja Ado. Ka olnud Peedil alati raske kuulmine. Üldse olevat see kõik naiste loba. Woesso Toeppasky Johann, kaebealuse vend, seletas, et ta hiljuti esmakordselt Micko Peter Jaackilt tülist kuulnud. Muud ta midagi ei teadvat.

Edasi kuulati koos üle Peedi naine Ret ja Ado naine Marret. Mõlemad tunnistasid, et kuna nad uskunud, et nende mehed teineteist ära nõidunud, siis neednud ja sajatanud ka nemad teineteist ja teise loomi. Ado naine vabandas end sellega, et Peedi naine lasknud muna tema talli asetada ja mitmet puhku tema juurest soola, leiba ja villa laenata, mis asju talurahvas nõidumiseks vajalikuks pidavat. Seepärast soovinud ta Peedi naisele kurja, nüüd aga kahetsevat seda.

18. juunil kohus kuulutas otsuse. Toeppasky Ado mõisteti nõidumises ja löömisel, mille tagajärjeks kõrvakuulmise osaline kaotus, õigeks. Motiivides leitakse, et 1) kõik tunnistajad eitavad nõidumisest midagi kuulnud olevat, loomad surid osalt toidupuudusel, osalt

huntidest murtud, kuna hobune muutus vigaseks liiga varasest kasutamisest ruunamise järel; 2) nõidusekahtlustus tekkis sellest, et mõlemad naised teineteisele kõike kurja soovisid ja seejärel õnnetus juhtus; 3) ei selgu, et Ado või ta naine arvatavate nõidade juures oleksid abi otsinud; 4) kõrvakuulmise kaotus on kaebaja poolt valesti üles antud, kuna kõigi tunnistajate järgi ta alati sellise kuulmisega olnud. „Siiski tuleb aga niihästi kaebajat Pilli Usse Peeti ja selle naist, kui ka kaebealust Woesso Toeppasky Adot ja selle naist... pastori poolt kogunenud koguduse ees nende kõrgeimal määral patuse needmise ja sajatamise pärast tõsiselt käsile võtta ja manitseda ja neile paremat õpetada, et kohut edaspidi säärase usku ja meie aegade valgustust häbistavate kaebustega ei tülitataks.“

Väga kergesti sattusid nõidusekahtlustuse alla naised, eriti vanemaealised — nähtus, mille põhjusi tuleb otsida rahvaebausus¹⁰, kuid mis kalduvust toetas ka kiriklik doktriin. 18. VI 1799 pöördus kreisifiskaal Rathlet Viljandis Pärnu maakohu poole kirjaga, milles teatas, et kõrtsipidaja Pfeifer'i juures Viljandis teeniv naine Ann, kes varguse pärast Viljandi magistraadis uurimise all seisnud, andnud üles Viljandi mõisa sepa Michel Kulbars'i naise Addo (resp. Eddo, Edde) selgeltnägijana, kes nõidusega tegemist teinud¹¹. Selle kirja põhjal otsustas Pärnu maakohus 23. juulil juurdlust alustada. Asja arutamine leidis järgmisel päeval aset. Ann tunnistas, et eelmisel talvel Pfeiffer'i juures suure pesu ajal paar särki kaduma läinud. Ta pöördunud Addo poole palvega varast selgitada. Addo teinudki seda ja tunnistanud mõningate toimingute järel klaassepp Koljo teenija vargaks. Addo, 66 aastat vana, tõendas, et ta öelnud seda vaid naljaks ja kasutanud seejuures võtit ja piiblit. Kohus otsustas Addo käitumist kõige teravamalt laidetavaks pidada ja talle selgitada, et kui ta veel kord peaks selliseid „lapsikusi“ ette võtma, ta siis kehalise karistuse alla langeb, mis käesoleval juhul tema iga arvestades ära jääb.

17 aastat pärast praegukäsiteldud lugu tuli toime Harjumaal protsess, mis laadilt komplitseeritum ja hoopis arvukama tegelaskonna oma keerisesse kiskus. Lõuna-Harju adrakohtuniku ettekande põhjal 27. IV 1816 Eestimaa kubermanguvalitsus tegi Harju meeskohtule ülesandeks kirjaga 3. maist uurimist alustada talupoeg Jacobi ja Vana-Harmi naise Anne vastu arvatava nõidumise asjas¹². Adrakohtuniku juurdlusprotokolli ja järgnevate kohtuistungite uurimiste tulemusena rekonstrueerus järgmine sündmustekäik.

¹⁰ Vrd. N. Paulus, Die Rolle der Frau in der Geschichte des Hexenwahns, Historisches Jahrbuch 1908, lk. 95.

¹¹ ERKA, PrnMkA, nr. 2158.

¹² ERKA, HaMskA (=Harju Meeskohtu Arhiiv), toimik a. 1816, pend. 4. mai.

Vana-Harmi ümbruskonda ilmus ümberhulkuv talupoeg Jacob alias Jürri, 45 aastat vana, kellel nähtavasti peatuluallikaks oli aadrilaskmine. Tema isiku, õige nime ja päritolu kohta ei õnnestunud ka hilisemal juurdlusel midagi kindlaks teha, kuna kahel puhul tema antud seletused kontrollimisel valeks osutusid ja ka vaimuliku manitsuse abil temalt tõde ses asjas teada ei saadud. Asudes pere-naise Anne kutsel Lülle tallu, ta hakkas levitama kuuldusi, nagu oskaks ta varguste puhul teo sooritajat kindlaks määrata. Sellest kuulis Waino Mardi sulase Mardi lesk Ann, 33-aastane, kellelt eelmisel aastal küünlapäeva ümber üheksateist tükki lõnga varastatud. See pöördus nüüd kaebealuse poole palvega varast ja varastatud lõnga üles otsida, millega Jacob tasu eest nõustunudki. Nagu ta hiljemini tunnistas, märganud Jacob kohe sündmuse jutustusest, et Ann ise Ue Toa Jürri Tönno naist Anno kahtlustanud. Selle kohta asus Jacob andmeid koguma. Järgmisel päeval hakkas ta suure hulga inimeste juuresviibimisel varast selgitama. Seletades kõike enda ees seisvalt viinaklaasilt nägevat, kirjeldas ta Anno kohta kogutud andmete põhjal, kui palju vargal lapsi, milliseid loomi ja mis värvi jne. Seejärel tõendas ta, et võivat vargale kolme liiki kahju tekitada: 1) et ta metsades ringi peaks hulkuma, 2) et ta end peaks surnuks jooma, 3) et ta igavesti peaks varastama. Siis küsis ta kahjusaajalt, mis ta vargale tegema peaks. See soovitud vaid, et varas toogu talle varastatud lõng tagasi, muud kurja polevat vargale teha tarvis. Seepeale muretses Jacob Aela kõrtsis viina, lisanud sellele oma tõenduse järgi mõne tilga sulatatud vaha tükist, mis temalt hiljemini kohtulikult ära võeti ja keemiliselt analüüsiti, ning veidi püssirohtu. Segatisest tilgutunud Jacob 9 tilka leivatükile ja andnud nii viina kui leiva Hinrichi lese Anne kätte, kes Waino Mardi sulase Mardi lese Anne juures elutses, käsuga see Tönno naise Anno kätte toimetada, et viimane seda maitseks. Hinrichi lesk Ann täitis ülesande järgmise päeva hommikul. Anno joonudki viinast, samuti ta kaks last ja tema juures elutsev vabadikunaine Lamba Marri, leiva jaganud aga viimaste vahel. Veidi aja pärast hakkasid Anno, ta lapsed ja Lamba Marri kehas valusid tundma. Keskpäeval laskis nüüd Jacob Anno Aela kõrtsi kutsuda ja tegi siin temale ettepaneku vargus üles tunnistada. Anno keeldumisele järgnes sõnavahetus, ilma et asi oleks lahendunud. Kaebealune läks seepeale sealt ümbruskonnast ära Kuimetsa. Seal laskis Anno tema oma mehel tagasi tuua, et ta tema, ta lapsed ja Lamba Marri terveks arstiks. Jacob muretsenud puhast viina, kaapinud sinna sisse natuke oma küüntest ja andnud seda haigetele juua sõnadega: „Kui teie minust haiged olete, saate ka minust terveks.“ Haiged tervenenedki ja Jacob pöördus tagasi Kuimetsa.

Asja arutamine ja hulgaliste tunnistajate ülekuulamine vältas kuid. Otsus kuulutati 9. detsembril samal aastal. Mõisteti: karis-

tada Jürri alias Jacobit maarahva ebausule ja teadmatusele tuginevate pettuste eest kahel pühapäeval kirikupostis Kose kiriku juures kogunenud talupoegkonna ees mõlemal korral kümne paari kepihoobiga, selle järel passita hädaohtliku ümberhulkujana, kes pole suutnud esitada mingit tõendist oma isiku kohta, 23. XI 1797. a. senatiukaasi alusel nekrutiks anda, või juhul, kui ta selleks kõlbmatu, Siberisse asumisele saata; Waino Mardi sulase Mardi lesk Ann vabastada kuritahtliku kaasaaitamise kahtlustusest, siiski teda kui ka Lülle Anne ja selle meest Lülle Hansu, Hinrichi leske Anne ja Aela kõrtsinaist Marrit karistada karmi kohtuliku noomitusega selle eest, et nad osalt otseselt, osalt kaudselt Jürri Jacobile tema pettuste juures kaasa aidanud ja teda mitte ainult kohe kinni võtnud ja kohtu kätte toimetanud, vaid koguni rumala kergeusklikkusega tema valelikke kiitlemisi uskunud ja neid karistusväärse nõrkusega sallinud; seda kantslist otsuse kuulutamise juures rõhutatult märkida.

Otsuse motiveerimine on väga huvitav. Kohus leiab, et käesoleval juhul pole tegemist nõidusega, nagu seda kehtivad seadused ette näevad, kuna seaduses esinev nõiduse mainimine nii sünnib, nagu oleleks nõidus tõesti üliloomulikkude jõudude abil teatavate nähtuste esilekutsumises, vaid see liik süütegusid on loomulikult viisil üldiselt kriminaalsüütegude hulgast kõrvaldatud, nii ka seaduses ettenähtud karistus käesoleval juhul enam rakendamist ei või leida. Siiski on Jürri Jacobi poolt sooritatud kuritegu kõrgeimal määral hädaohtlik pettus ja kuulub sellisena karistamisele. Mis puutub mürgistusse, siis pole asi nii tõsine, nagu esimesel hetkel näis, vaid arvatav haigustumine on emba-kumba, kas välja mõeldud kättemaksuks Mardi lese Anne vastu, või tõenäosemalt ebaususe tõttu kõrgendatud kujutusvõime produkt, sest 1) viinale lisatud vahas keemilise analüüsi juures mitte midagi haigusttekitavat ei leitud. 2) Eestimaa meditsinaalvalitsuse arvamuse järgi võimatuks tuleb pidada, et üks ja sama vahend nii lahkuminevaid mõjusid esile võiks kutsuda, nagu Anno tunnistanud, et ta ise südamehäireid, lapsed kõhuvalu, Lamba Marri aga verejooksu saanud; 3) kreisiarsti tõenduse järgi on Anno haigus lihtsalt hüsteeriline nähtus, mida pahandamine halvendanud, laste haigus pühadeaegsest mao ülekoormamisest, Lamba Marri haigus aga seesmistest füsioloogilistest põhjustest on tingitud. Neil põhjustel tuleb kaebeluse eksimust vaadelda omakasupüüdlikel eesmärgel sooritatud pettusena ja seda vastavalt karistada. Kaebelune on kuritahtliku silmapette abil katsunud nõrga rahva meeli segada ja nende ebausku oma huvides ära kasutada. Edasi tema piiramatud ilma asjatundmiseta ettevõetud aadrilaskmised ja teised vägivaldsed arstimised võivad tema kaasinimestele elukardetavaks osutada. Ta oleks kahjulikuks eeskujuks ümbruskonnale, ja seepärast tuleb ta kahjutuks teha. Mardi leske Anne tuleb vaadelda ebaususe ja teadmatuse läbi pimestatud

isikuna, kes veel kohtu ees tõendanud end kindlasti uskuvat, et inimene võivat üliloomulikkude vahendite abil teise inimese salajast tegu ja tahtmist uurida ja teda sõnamise läbi oma tahtele allutada. Tunnistajate seletustest ja tema tegevusest nähtub, et tema puhul tegemist ei ole kurja tahtega, vaid ilmse hingehaigusega. Seepärast tuleb ta õigeaks mõista. Temale ja ülejäänud otsuses mainitud asjaosalistele tuleb aga teha karm kohtulik noomitus kergeusklikkuse eest. Kohalik pastor peab otsuse väljakuulutamisel juhust kasutama seda laadi kahjuliku ebausku vastu rõhutatult kõnelda ning oma koguduse vaateid selle üle võimalikult valgustama. Eestimaa ülemmaakohus kinnitas ülaltoodud otsuse 28. dets. s. a. selle muudatusega, et Jacobi karistust vähendati viieteistkümnele paarile kepihoobile.

Praegukirjeldatud protsessid langevad ajavahemikku aa. 1771—1816, niisiis ajastusse, mil suur liikumine ideede maailmas, mida tunneme valgustuse nime all, oli end juba maksma pannud ja ühtlasi tervele ajastule oma pitseri peale vajutanud. Valgustus on tsesuur, mis eraldab praeguvaadeldud tõsiasju nõiaprotsesside klassilisest ajastust. Sellele tagasivaadet tehes praeguvaadeldud sündmuste aspektilt, oskame esitatud tõsiasju õieti väärtustada. Kuigi vastav materjal Eesti ala kohta pärast XVII sajandit liiga vähene ja lünklik on selleks, et püstitada üksikasjalisi teese probleemi kohta, võimaldavad ka esitatud andmed mõningaid konsekventse tõmmata.

Kaht ajastut võrreldes leiame sarnasusi, kuid ka lahkuminekuid. Näeme, et ka XVIII sajandil ja koguni XIX sajandi alguses kohtupraktikas esineb süüdistus nõidumises, kaebelused tunnistavad enda osavõttu nõidusest (Tõnnise ülestunnistus ülemkirikueestseisjatele, mille ta küll hiljemini meeskohtus tagasi võttis). Kuid me ei kohta esitatud materjalis ühtki tulesurma määravat otsust, mis nii tüüpilised XVI—XVII sajandi nõiaprotsessidele. Ka ei leia me jälgi lepingust nõiduses kahtlustatu ja kuradi vahel, mis moment nõidususu õitseajastu protsessides nii suurt osa mängib. Teostunud olukorramuutused omavad mitmesuguseid põhjusi. Ülevaatlikkuse huvides nimetagem ühtesid välisteks, nagu õiguslikkude normide muutmine, teisi seesmisteks, nagu maailmavaate areng, kusjuures tuleb silmas pidada, et tegelikkuses need põhjused üksteist vastastikku mitmeti on mõjustanud.

XVII sajandi lõpus hakkas vaimselt juhtivates ringkondades ikka selgemini kuuldavale tulema hääli nõiaprotsesside absurdususest ja loogikavastasusest. Amsterdami reformitud kiriku jutlustaja dr. theol. B. Bekker'i sulest ilmus 1691.—1693. a. suur töö „De betoverde Wereld“, milles autor süstemaatiliselt ümber lükkas nõidususu doktriinid¹³. Töö ilmus mitmes keeles paljudes trükkides ja äratas suurt tähelepanu. Sama suunda arendas Halle professor

¹³ A. Lehmann, Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart, Stuttgart 1908, lk. 126.

Thomasius XVIII sajandi alguses mitmetes käsitlustes. Muidugi ei puudunud vastuväitlejad ja Bekker koguni vallandati oma õpetuse pärast ametist. Otsustav samm oli siiski tehtud ja nõiaprotsesside õigustajate autoriteetsete kriminalistide, kelle hulgast nimetagem Carpzow'i ja Brunne mann'i Saksamaal XVII sajandil, õpetusse löödud mõra laienes üha. See asjaolu hakkas järgneval ajastul kajastuma ka seadusandluses. Preisis tegi 1714. a. korraldus ja 1721. a. seadus, Austrias Maria Theresia tegevus nõidade tagakiusamisele kui ka mitte õiguslikult, siis ometi praktiliselt lõpu¹⁴. Viimne hukkamine nõiduse süüdistuse alusel saksa keele piirkonnas leidis aset Šveitsis Glaruses 1782. a. Daatumid teiste maade suhtes varieeruvad. Vastavad normid seadustes püsisid küllalt kaua, kuid neid hakati teisiti tõlgendama. Toodud 1816. a. protsessi otsuse motiivides mainib kohus otseselt, et seadustes ettenähtud normid neis asjus juba ammugi enam õigusemõistmises rakendatavad ei ole.

Kõige suuremat tähtsust omas uuemate juriidiliste arusaamade kajastus tortuuri kõrvalejätmisena nõiaprotsessides. Vastava arengu jälgimine ei kuulu siia. Käesoleva teema seisukohalt on vaid tähtis märkida, et esitatud protsesside puhul meie enam ei leia piinamise tarvitamist. Tortuur oli vahend, mis protsessis kohtunikule kõik võimalused kätte andis, süüdistatavale aga ei mingit. Selle abil võis kohus kaebealuselt kõik soovitavad ülestunnistused saavutada; pääs kaebealusele, kellelt kohtunik soovis enese süüditunnistamist, oli praktiliselt väljaspool võimalikkuse piire¹⁵. Tõnnise pääs tule surmast XVII sajandi oludes oleks üsnagi ebatõenäone. On õige, et enese süüditunnistamise maaniat, mis nii silmahakkav varasemates nõiaprotsessides, ei põhjustanud niipalju kaebealuste haiglane kujutus või autosugestioon enese nõidusest osavõtust, kui hirm eitamise pärast ikka uutele piinaprotseduuridele ohvriks langeda¹⁶.

Kui edasi minna seesmiste põhjuste, nagu neid defineerisime, vaatlemisele, siis tuleb konstateerida, et kõigist tähtsaim oli üldise mõtteviisi areng. Renessansiga alanud immanentne elukäsitlus tii-vustas loodusteadusi varemaimamatule edukäigule, millest omakorda sugenes nende mõju intellektuaalses maailmas valgustusajal¹⁷. Valgustuse ideed, olles saanud kindla kuju üksikutes juhtivates peades, avaldasid mõju järjest suuremale hulgale. Areng niisiis ülalt alla levides murendas nõidususe elemente, millest XVIII sajandil veel nakatatud olid laialdased ringkonnad. Seda tõendab ka esitatud materjal. Mainitud protsessides rida asjaosalisi tunnistavad, et nad usuvad nõiduse võimalikkust. See ei tarvitse meid talupoegkonna juures

¹⁴ H. Pollack, Mittheilungen über den Hexenprozess in Deutschland, insbesondere über verschiedene Westphälische Hexenprozesakten, Berlin 1885, lk. 41 jj.

¹⁵ Vrd. üksikasju selle rakendamises Pollack, *op. cit.*, lk. 3 jj.

¹⁶ Pollack, *op. cit.*, lk. 8.

¹⁷ Tarvel, *op. cit.*, lk. 156.

imestama panna, kui kuuleme, et 1808. a. keegi mõisnikuproua kibedasti süüdistab oma talupoega tema karja hävitamises nõiakunsti abil¹⁸. Seevastu õigusemõistjate juures on teine olukord. Välja arvatud Lääne-Nigula ülemkirikueestseisjad, kelle protokollist ilmneb iseloomustav joon, et kaebeluseid püütakse ülestunnistamisele mõjustada, kõigil teistel juhtudel kohtunikel enestel näib puuduvat täielikult usk nõiduse olemasollu. 1771. a. kohus soovib otsusega kaasa aidata selleks, et edaspidi kohut valede ja tühiste ebausust tingitud kaebustega ei tülitataks. 1787. a. nimetatakse nõidusekaebust otseselt oleviku valgustust häbistavaks nähtuseks. Üldiselt manitsetakse asjaosalisi ebausklikkuse eest.

Valgustuse mõju ilmneb veel kiriklikkude kaalutluste puudumises. Lepingust kuradiga, kui spetsiifiliselt kiriklikust motiivist, mis nõia-protsessides enne XVIII sajandit nii tüüpiline, ei ole esitatud näidetes juttu. Kui eespool nägime, milline tihe side valitses kiriku ja nõidus-
usu vahel, siis tuleme siit järeldusele, et mõlema teguri tähtsuse püsimine või langemine pidi toimuma käsikäes. Näemegi, et valgustuse kandvad isikud, eesotsas Voltaire'iga, võideldes iganenud ideeringi kammitsast väljapääsemise eest ühtaegu pöörduvad kogu jõuga kiriku liigmõju vastu¹⁹. See oli õigustatud seisukohavõtt, sest kus kiriku ainumõju rahva vaimuelu juhtimisel kauem püsis, seal esines ka nõiaprotsesse kauem. Mehhikos põletati veel 1877 ühel päeval viis nõida kohtuotsuse põhjal²⁰. Kiriku ühiskondliku tähtsuse vähenemisega nõiaprotsessid kaotasid oma varasema iseloomu. Nõidususk rahvaebausu osana jäi jaoti meie päevini püsima, kuid nõiaprotsessid degenerereerusid petmis- ja soolapuhumissüüdistusiks. Kui süüdistusi nõiduses veel tõstetigi, siis lõppesid need õigeksmõistvate otsustega, või allutati karistusele ainult kõrvalasjaolud, nagu pettus. See areng oli Eesti alal XVIII sajandi viimaseks kolmandikuks teostunud.

Lemmit Mark.

Des procès de sorcellerie en Estonie à la fin du XVIII-e et au début du XIX-e siècle.

R é s u m é.

Les matériaux concernant les procès de sorcellerie en Estonie pendant leur période finale sont peu nombreux. Néanmoins les dossiers des procès, provenant des années 1771, 1787, 1799 et 1816, nous permettent de tirer quelques conclusions sur le développement de la mentalité de ce temps à leur égard, en comparaison avec celle qui régnait pendant leur grande vogue, du XV-e au XVII-e siècle. Depuis le moyen âge déjà, la sorcellerie était étroitement liée à la doctrine de l'église. La persécution des sorciers adopta un caractère universel par le fait que l'église en

¹⁸ Ein Hexenprocess im neunzehnten Jahrhundert, Das Inland 1841, vg. 777 jj.

¹⁹ E. Lavissee, Histoire de France, tome huitième II, Le règne de Louis XV (1715—1774) par H. Carré, Paris 1909, lk. 292, 302.

²⁰ Pollack, *op. cit.*, lk. 50.

devint l'instigatrice. Mais depuis la renaissance une autre mentalité, une conception immanente du monde, commençait à pénétrer les esprits. De concert avec le prodigieux développement des sciences naturelles, elle frayait le chemin à la philosophie éclairée du XVIII-e siècle. Or, les idées éclairées paralysèrent l'influence sociale de l'église, en même temps qu'elles minèrent les bases de la croyance à la sorcellerie. Celle-ci perdit la grande importance qu'elle avait eu dans la vie sociale et mentale. Elle ne survécut que comme un élément de la croyance populaire. Dans les procès présentes nous ne trouvons plus de ces motifs d'origine ecclésiastique si caractéristiques à l'époque antérieure, par ex. plus de pactes avec le diable. Aussi les tribunaux ne croyaient-ils plus à l'existence de la sorcellerie. Ils acquittèrent les inculpés de l'accusation de sorcellerie, en les condamnant quelquefois seulement pour fraude.

Arvustused.

Berta Koehler, *Das Revalgeschäfft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann (1532—1535)*. Opladen 1936, 91 lk.

Selles Kieli väitekirjas käsitleb autor Lüübeki kaupmehe Laurens Isermanni ärisuhteid tallinlase Hermann Bolemanniga. Uurimus rajaneb õiefl I. poolt aa. 1532—1535 B. saadetud 5 kirjale, mis koopiates on säilinud Lüübeki linnaarhiivis. Nende kirjade põhjaliku ja meetodikindla analüüsiga annab autor üsna huvitavaid iseloomustusi Ida ja Lääne vahelise kaubanduse ilme, selle ulatuse ja organisatsiooni, tasuvuse jne. kohta. Tänu sellele, et kahele kirjale on lisatud kaubaarved, võimaldub autoril pakkuda ülevaadet kaubaliikidest, nende hindadest, eri liikide osatähtsusest, ostu- ja turustamiskohtadest. B. ekspordis Tallinnast kõige enam nahku, millele koguväärtuselt järgnesid lina ja siis karusnahad. Isermann turustas lina Antverpeni kaudu peamiselt Inglismaale. Nahkadest müüs ta osa Nürnbergi, enamuse aga Antverpeni ja Kampeni. Antverpenist ostis I. ka enamuse neist kaupadest, mis ta saatis Bolemannile Tallinna. Autori arvates oli Antverpen juba siis kujunenud ka Läänemere kaudu toimuva Ida ja Lääne kaubanduse tõeliseks keskuseks ja tõrjunud Lüübeki tagaplaanile. Et B. ja üldse liivimaalased siiski Lüübeki vahetalitusel kauplesid Antverpeniga, olenenud sellest, et mereühendus Taani väinade kaudu oli segaste aegade ja sõja tõttu väga kardetav. Maaihendus Lüübeki kaudu olnud küll kulukam, kuid vähem riskantne.

Saades B-lt idakaupu, saatis I. vastu mitmesuguseid läänekaupu, peamiselt just luksускаupu: pärle, kalliskivistatud sõrmuseid, kalleid lõuendeid ja riidesorte, vürtse jm. Siiski polevat I. spetsialiseerunud ainult sellele alale, vaid ajanud puhtakujulist konjunktuurkaubandust: ostnud ja müünud kõike seda, mille järele oli nõudmist. Selle väite tõenduseks esitab autor I. spekulatsioonile rajatud tehingu soolaga 1533. a., mis muide lõppes kahjuga, sest B. müüs liiga hilja. Üldiselt aga oli massartikliite osatähtsus selles äri vahekorras I. poolses osas hoopis väike.

Käsitelles selle äri vahekorra organisatsiooni leiab autor, et kaupade vahetamine toimunud peamiselt vastastikuse komisjonivahekorral alusel. B. müüs I-lt saadud kaupu ilma igasuguse proviisioonita Idas ja I. omakorda B. kaupu Läänes. Väiksemas ulatuses esines ka juhuslikke kaubaseltsinguid ja seda just Läände juhitud kaupade puhul. Ka teotses I. mõnel korral täiesti sõltu-

mata kaupmehena. Komisjonivahekorra tingis autori arvates suur vahemaa kahe kontrahendi vahel ja ka see, et komisjoniäri nõudis vähem kulutusi. Juhuslikud seltsingud, mis I. ja B. vahel sõlmiti peamiselt viimase ettepanekul, olid selleks, et vähendada riski, jagades selle osaliste vahel vastavalt ärisse pandud summadele.

Need on üldjoontes vaadeldava teose peamõtted. Puhtmajandusajalooliste andmete kõrval pakuvad kaupade loendid (need ja samuti teose peallikas — eelmainitud 5 kirja — on avaldatud raamatus lisana) ka huvitavaid ja väärtuslikke kultuuriloolisi andmeid jõukuse ja elustiili kohta meie maal XVI sajandi algupoolel.

Aga ometi on see allikaines, millele autor rajab oma seisukohad, liiga piiratud ja juhusliku laadiga, et võiksime kõhklemata nõustuda autori väidetega. Tallinna linnaarhiivi kogud oleksid kindlasti lisanud uusi andmeid ka I. ja B. vahelistele ärisuhetele, kõnelemata sellest, et nende abil oleks olnud võimalik palju üksikasjalikumalt jälgida Lüübecki osatähtsust Ida ja Lääne vahelises kaubaliikluses. Autori väide Lüübecki passiivsusest juba XVI sajandi algupoolel vajab lähemat, ulatuslikumale materjalile rajatud tõestust. Vaadeldud äritehingud annavad, nagu autor seda ka ise rõhutab, ainult lõikelise ülevaate I. ärisuhetest B-ga ja ometi on autoril olnud julgust teha neist üldistavaid järeldusi kogu Ida ja Lääne vahelise kaubanduse kohta! Kahtlematult on see toonud kaasa liialdusi ja kindlasti vajavad mitmed Koehleri seisukohad kontrolli ja korrigeerimist. Mõndagi on autor käsitelnud liiga tänapäeva seisukohalt, näiteks tehingule eelnenud teadete kogumist ja kalkulatsioone. Juba üksi tõlleaegsed liiklemisolud kõnelevad siin autori seisukohtade vastu. Vaatamata nimetatud puudustele pakub raamat, nagu juba öeldud, ka küllalt väärtuslikku, liiatigi peaksid ta vaieldavad väited ja seisukohad mõjuma ergutavalt vastavate küsimuskomplekside vaatlusele võtmisele ulatusliku allikainese põhjal.

E. Blumfeldt.

H. Kruus, P. Johansen, R. Kenkmaa, E. Blumfeldt, F. Linnus, E. Tender, J. Uluots, A. Soom, A. Saareste, R. Paris, Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoimetaja H. Kruus. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1937, XVI + 504 lk.

1937. a. sügiseks ilmus „Eesti ajaloo“ II köide, mis käsitleb Eesti keskaega, s. o. aega muistse iseseisvuse kaotamisest kuni Vana-Liivimaa konföderatsiooni kokkuvarisemiseni XVI sajandi keskpaiku. Rida autoreid meie tuntumate akadeemiliste eriteadlaste hulgast võtavad vaatlusele sel ajal toimunud poliitilised võitlused, talurahva olundi, asustuslikud ja agraarolud, linnade arengu, maa halduse korrastuse, eestlaste ainelise kultuuri, kaubanduse, rahanduse ja mõõdunduse, õiguse ja kohtu, kiriku- ja vaimuelu. Ka keele- ja kunstiküsimused leiavad käsitlemist.

Teose kandva osa — maa poliitilise ajaloo — kujutis on valminud selgena, parajal määral koondatuna ja süstemaatilisena. On näidatud väga veenvalt, et koloniaalvõimude põhiülesanneteks olid meie maal alistatud põlisrahva alamluses hoidmine, võimude omavaheliste suhete korraldamine ja maa kaitsemine välisvaenlaste vastu. Nende keskenduspunktide ümber on koondunud vaatluseluse ajaloo-perioodi kogu poliitiline elu. Eri aegadel ja eri olukordades oli muidugi mõni neist esikohal või nad esinesid tähtsuselt ühes või teises kombinatsioonis. Seda asjaolu arvestati, nagu teoses mainitud, ka linnuste rajamisel, mis leidsid vastava paigutuse. Preg-

nantselt nähtub ka meie kodumaa geopolitiilise asendi iseloom ja tähtsus. Ülirohkeil korral esineb käsitelus mainitud asendile oma-
seid ohtlikke seiku ja sellega ühenduses kohalike vastuolude
kasutamise püüdeid välisvõimude poolt. Lõpuks selgubki, kuidas
neil tingimustel riiklik ühiskond, kus riigivõimu koondamise prob-
leem oli jäänud rahuldava lahenduseta, varises kokku, kui teda
ründasid vahepeal tugevnenud välisvaenlased.

„Eesti ajalugu“ II näitab rahulikult ja asjalikult, kuidas poliiti-
lise iseseisvuse kaotus kujunes Eesti rahva arengule üldiseks
katastroofiks, mille mõju küündis varemini või hiljemini kõigile
elualadele. Kujukalt selgub, kuidas eestlased muutusid maal lõpuks
sunnismaiseks talurahva-seisuseks ja linnades alamkihtiks. Teoses
kasutamist leidnud uuemate uurimuste alusel tõestatakse siiski
rõõmustavat asjaolu, et eestlaste õiguslik ja majanduslik olund pol-
nud alul võõra võimu all nii halb, kui varemini arvati. Võõrelement
ei tunginud esialgu kuigi suurel määral orjastavalt eestlase igapäev-
sesse ellu. Osale eestlastest, kes olid vahest teistest mõnevõrra
lihtsama mõttekäiguga, võib-olla ei tundunudki uus põli eriti kohu-
tavana, aga seda pahemaks osutusid hilisemad kogemused. Teosest
nähtub markantselt, kuidas eestlased olid sunnitud esmajoones
teenima ülimuskihtide huve, mis olid eestlaste huvidele tavaliselt
risti vastu, ja kuidas nad lõppeks ka vaimselts kängu jäid. Kui mõne
eestlase käekäik osutuski paremaks kui teistel, olgu siis vasalliks
pääsedes või linnas rikkaks saades, siis siirdus selline isik tava-
liselt ülimuskihti ja läks Eesti ühiskonnale kaduma. Nähtub masen-
dav tõik, kuidas eestlased pidid aktiivse vastupanu murdudes lõp-
peks leppima ainult passiivse vastupanuga, mis väljendus pagemises
linna, metsa, üle piiri jne., leidmata erilist tröösti ka imporditud
kirikust. Ka rahvaluules ja -usundis tekkis negatiivseid jooni.

Eriti palju viimase aja uurimistulemusi ja vastavat sünteesi
pakuvad „Eesti ajaloo“ asustust ja agraarolusid ning linnade areng-
gut käsitlevad osad, mis ka üsna loomulik, sest need ajaloolise
uurimise alad on eriti viimasel ajal leidnud hoogsamat käsitelu;
seda on tõhusalt kergendanud arhiivmaterjalid, mis on mainitud
alade suhtes üldiselt enampakkuvamad kui poliitilise ajaloo suhtes.
Selgub muuseumis reljeefselt, et eestlaste osa oli väga oluline isegi
saksa kultuuriavalduste viljelemisel, nagu linnuste, mõisade, lin-
nade jne. ehitamisel, kus nad moodustasid ka suure osa elanik-
konnast. Hästi on esile tõstetud, kuidas linnade ajalooline areng
osutab üldiselt tihedale orgaanilisele seosele muinasajaga. Linnuste
asukohaks valiti sageli vanad Eesti muinaslinnad, mis asetsesid
tähtsatel, lühema või pikema minevikuga majandusliku ja strateegi-
lise teedevõrgu sõlmkohil. Ka maa jaotus kihelkondadeks püsis,
samuti eestilised kohanimed ja vana-eesti õiguski jäi peamiseks
õigusvormiks.

Teose osa, mis käsitleb eestlaste asustust, on jäänud kahjuks
võrdlemisi lühikeseks. Ruumi on pühendatud sellele enam kui
poole võrra vähem kui asustuse võõrelemente käsitlevale osale,
mis nähtust ei saa pidada loomulikuks. Eestlaste asustus vääriks
tulevikus kindlasti põhjalikumat ja laiemat käsitlust.

Mõnevõrra kahtlust äratav ja ebaselgeks jääb on asustuse ja
agraarolude käsitelus toodud väide, millest järeldub, et lätlastel
olnud kohanemisvõimelisem iseloom kui eestlastel (lk. 74). Õnnes-
tunuks ei saa pidada ka järgmist tekstiosa lk. 81: „Kõike kokku
võttes asetub talurahva olund võõra võimu all esimese saja kuni

saja viiekümne aasta kestel mitte just ebasoodsasse valgusse. Majanduslikult ja isiklikult vaba, võis eesti talupoeg oma osavõtuga rüütlike arvukaist kuulsusriikkaist sõjakäikudest ka poliitiliselt osa etendada maa saatuse kujundamisel...“ Mainitud poliitiline osa pidi tunduma eestlastele kindlasti vähesena, kui arvestada eriti sunnimomendi sealjuures ja asjaolu, et need sõjakäigud teatavasti mõnigi kord lõppesid ka üsna ebakuulsusrikkalt. Püüd kuulsusele polegi muuseas eestlaste domineerivamaks iseloomujooneks. Iiatigi, kui seda kuulsust võidakse saada ainult mingisuguse teisejärgulise abiväena ja peamiselt teiste huvides.

Ainult tingimisi võiks leppida väitega (lk. 64), et kiriku jaoks ei otsitud paika mitte niivõrra kihelkonna suurimas külas kui domineeriva asendiga kohal, mis olevat tüüpiline härraskirikule. Ei näi olevat kindel, et see üldiselt nii oli. Edaspidine uurimine peaks tulevikus ses suhtes tooma rohkem selgust ja tuleks arvestada ka kihelkonnapiiride aegade vältel toimunud muutusi.

Teoses on õigustatult esile tõstetud kaubanduse erikaal, rõhutades kaugkaubanduse eriti suurt tähtsust Eesti linnade tekkimises ja pärastiseski kujunemises. Õigustatud näib ka oletus, et Eestis on juba viikingiajal olnud püsivaid linnailmelisi kaubandus-tööstuslikke asulaid. Ka Irus Tallinna ligidal teostatud kaevamised osutavat püsiva asustuse olemasolule seal ja ümbruses, mis pidi olema erilise kaubandusliku tähtsusega. Üldiselt nähtub üsna tõenäoselt, et ilma eestipoolsete eeldusteta poleks olnud mõeldav nii kiire linnade tekkimine võõra võimu algusaegadel, nagu see toimus tegelikult. Suurema või väiksema eduga on teoses püütud ka võimalikult lähemalt kindlaks määrata kõigi üheksa keskajal tuntud Eesti linna asutamise või tekkimise aega ja püstitatud mitmeid huvitavaid hüpoteese, et täita lünki linnade arengu selgitamisel (näit. P. Johansen'i omad).

Raamatu mitmesuguste alade kogu laialine aines on püütud üsna õnnestunud sulatada ühiseks plastiliseks tervikuks, mis võimaldab lugejale selge ülevaate Eesti rahva rangest arenemiskäigust teatud minevikuperioodil. Teoses on edukat rakendamist leidnud põhimõtte anda kokkuvõtlik pilt Eesti rahva ajaloo võimalikult avaras perspektiivis, kasutades kõiki tähtsamaid meie maa ja rahva kohta käivaid andmeid ja uurimusi, mis on viimasel ajal rikastanud ajalooteadust kodu- või välismaal. Seetõttu pakubki „Eesti ajaloo“ II köide rohkesti uutset, mida oleks asjatu otsida muulaste kirjutatud ajalootest ja mis õigustatult paisutab meie usku oma võimetesse ning tugevdab meie iseteadvust.

Väga meeldivaks teeb käsiteldava suurteose teaduslik objektiivsus. Vaatamata seigale, et teose koostajad on Eesti omad teadusmehed, ei ole kuski märgata asjaolude moonutamist eestlaste kasuks. Aimest on käsiteldud teadusliku kaaluflusega, kainelt ja ettevaatlikult, osutades tähelepanu ka varjukülgedele ja laskumata rahvuslikul pinnal romantikasse. Sealjuures on sündmustik ja asjaolud käsiteldavas teoses esitatud võimaluse järgi tihedalt läbipõimitult üldajaloolise taustaga, nii et pakutud Eesti ajaloo aines ei esine eraldatud komplektina, vaid kindlas seoses üldajaloo tervikuga. Seetõttu nähtub kujukalt, mis viisil välislad oma kultuuri ja ajalooliste protsessidega on mõjutanud Eesti rahva arengut. Koguteose üsna hästi õnnestunud terviklikkuse ja ülevaatlikkuse teostamisel on kahtlemata palju vaeva näinud toimetajana prof. H. Kruus, kes on läbi viinud ühtlustamisel vastava resoluuitse joone.

„Eesti ajaloo“ II köite sisu on võimalikult täpne, kui arvestame uurimise praegust taset, ja isegi trükivigu esineb väga vähe. Keele suhtes on taoteldud selgust ja voolavust ning on välditud segase- mõistelisi keelendeid. Seetõttu on esitatu vastavalt realistlikule vaatlusviisile loogiline ja elementaarne, mis asjaolu on väga kiiduväärne, kui silmas peame, et käsitletav teos levib võrdlemisi laialdasesse rahvahulkadesse. Selles mõttes oleks ka väga soovitav olnud, kui raamatu keeleteaduslikus osas oleks antud juhatus filoloogiliste märkide mõistmiseks, et ka mittefiloloogidel oleks võimalik olnud suurema vaevata tajuda selle teoseosa hüvesid. Üldiselt on raamatu stiil soliidsetl asjalik ja rahulik. Selgusele ja ülevaatlikkusele mõjub soodstavalt ka asjaolu, et teos on koostatud küllaltki koondatult. Ainult mõnes üksikus kohas oleks ehk võidud öeldut lühemalt esitada.

Teksti selgust segavaid või puudulikke väljendusi on väga vähe. Esifagem siin ainult mõne, mis silma puutunud. Puudulikkuna näib lk. 310 esinev lause: „Samanimeline kohus (alamkohus) ei puudunud ka Narvas ja arvatavasti teisteski temataolistes linnades.“ Näiva sisemise vastuoluga on lk. 325 lause: „XIII sajandi algul münditi Lääne- ja Kesk-Euroopas juba Karl Suure ajast saadik pea ainuüksi hõbemünste...“ Lk. 364 esineb väljend: „...eestlastele jäi ristiusu sisu täiesti võõraks“, mis näib olevat liiga kategooriline. Selles mõttes ei ole ehk hästi kohane ka lk. 51 lause: „Saksa rahvas... tungib välja Läänemere äärde, muutes selle umbes aastasaja jooksul Saksa sisemereks...“ Sisuliselt on raske nõus olla ka lk. 327 väitega, et kaugelt paremad Lüübeki pennid tõrjunud alaväärtuslikud Liivimaa omad kõrvale. Tõenäosem on, et halb raha surus hea välja. Sellist seika tõendavaid näiteid esineb käsitledavas raamatuski õige mitu (lk. 328, 330 ja 331).

Teose aines on üsna otstarbekohaselt jagatud peatükkidesse ja need omakorda üksikosadesse, mis varustatud vastavate alapealkirjadega. Iga peatüki lõppu on otstarbekalt paigutatud kirjanduse loetelu, mis võimaldab nõudlikumale lugejale üksikasjalisemalt tutvuda peatükis käsitletud küsimustega. Hea meelelega oleks näinud, kui alapealkirjadega varustatud tekstilõiked oleksid olnud ühtlasema suurusega. Näiteks lk. 4 algav tekstiosa pealkirjaga „Kriisiajastu 1227—38“ on ulatuselt umbes $5\frac{1}{2}$ lk. ja tekstiosa pealkirjaga „Sakslased maavabade hulgas“ (lk. 63) on suuruselt mõni rida suurem kui $\frac{1}{2}$ lk. jne. Muide, mõni alapealkiri oleks võinud olla konkreetsemalt väljendatud, näiteks lk. 43 esinev „Järgnevaid sise- ja välispoliitilisi sündmusi“. Loomulikum oleks olnud ka, kui lk. 312 algav tekstiosa pealkirjaga „Rahvussuhted“, mis käsitleb rahvussuhteid Eesti linnades, oleks hõlmanud ka eestlasi. Selles tekstiosas aga eestlasi ei käsitleta. Paremini oleks olnud, kui see osa oleks pealkirjastatud „Muulased Eesti linnades“ või „Võõrelement Eesti linnades“ või kuidagi selliselt. Mõni lühidavõitu teksti alaosa oleks ehk väärinud avaramat käsitletu. Hea meelelega oleks soovitud näha näiteks, et osa pealkirjaga „Kohtuvõim linnades“ (lk. 310) oleks olnud ulatuslikum. See osa on üks väiksemaid (mõni rida üle $\frac{1}{2}$ lk.) ja on võrdlemisi pinnaline. Soovitav oleks olnud käsitleda mainitud kohtute kompetentsi. Eriti oleks viimatiöeldu kehtiv raekohtute kohta.

Trükitehniliselt on teos õnnestunud vägagi hästi. Välimus ja paber täiesti laitmatu, trükk puhas ja hästiloetav. Oluliselt suurendavad head muljet tihti luksuslikul kriitpaberil ja osalt esma-

kordselt esitatud suurepäraseid pildid, kaardid ja skeemid, mida esineb suhteliselt üsna suurel arvul — XVI + 504 lk. teksti kohta 220 pilti, kaarti ja skeemi. Pakutud illustreeriv materjal aitab kahtlemata tekstiosi mitmeti selgitada ja mälus säilitada. Mõnevõrra häiriv on ainult, et nähtavasti peamiselt tehnilistel põhjustel on osa pilte ebaotstarbekohaselt paigutatud. Näiteks on raamatu kunsti käsitlevas osas palju viiteid eespool asetsevate jooniste leidmiseks, milliseid pole just kerge kiiresti leida (parem oleks olnud, kui viited mainiksid joonise lk. numbrit). See tekitab teose kõnesoleva osa lugemisel segavat lehitsemist. Pealegi oleks võidud paigutada osa jooniseid eestpoolt kunsti ossa vastavaile kohtadele või neile tunduvalt lähemale. Näiteks Hans Paulsen'i kenotaafi pilt (lk. 411) oleks sobinud lk. 459 tekstiossa, kus sellest ka juftu Tallinna Suure Gildi maja pilt (lk. 316) oleks võinud olla tekstiosas, mille pealkirjaks „Gildid ja vennaskonnad“ (lk. 311), mis puhul oleks lk. 451 pidanud olema vastav lk. 311-le juhtiv viide. Sama pilti oleks võidud võimaluse korral paigutada ka üsna otstarbekalt lk. 451-le. Ka Tallinna Suure Rannavärava linnavapi pilt (lk. 496) oleks otstarbekohasemalt sobinud lk. 460 tekstiosa (kus vastav käsitus) lähedusse jne.

Muudu on pildimaterjal huvitavalt ja otstarbekohaselt valitud ja omab suure väärtuse ka koolide õppetöös, pakkudes palju võimalusi esitatava näitlikustamiseks ja illustreerimiseks. Isegi õppetunnis pakutava dokumenteerimiseks on „Eesti ajaloo“ II köites nii mõndagi leida (näiteks tähtsate ürikute reproduktsioonid) ja ka tekstis pakutud huvitavamad allikõiked võivad otstarbekalt kasutamisele tulla klassis esitatu tugevdamiseks ja elustamiseks. Koolide seisukohalt on muidugi tähtis, et ka olulisemad uudsed uurimistulemused, mida „Eesti ajalugu“ II loodetavasti senisest avaramini suudab propageerida, arvestamisele tuleksid õpperaamatute koostajate poolt, et kiiremini hajutada mitmesuguseid seni püsinud tühiseid eelarvamusi ja kaasa aidata tervema mentaliteedi kujunemisele.

Üldiselt tuleb heameelega konstateerida, et „Eesti ajalugu“ on täitnud temale asetatud lootused hästi ja esineb suureväärtusliku ja siira tööna, olles ühtlasi äärjoooni tõmbavaks, teed rajavaks ja ergutust andvaks tööks järgnevatele uurimustele. Seepärast peaks see suurteos teed leidma igasse Eesti perekonda.

H. Fischer.

Heinrich von zur Mühlen, Studien zur älteren Geschichte Revals. Gründung — Einwanderung — Bürgerliche Oberschicht. Bernhard Sporn'i kirjastus, Zeulenroda 1937, 122 lk. (8°).

Peaaegu iga aasta ilmub välismaal, eriti Saksas mõni akadeemiline väitekirj, mis koostatud Eestist pärinevalt isikult kodumaa ajalugu käsitleval teemal. Ka möödunud 1937. a. ei moodustanud ses suhtes erandit: Eestis sündinud ja siin üleskasvanud, kuid siis Saksa riiklondusse siirdunud Heinrich von zur Mühlen avaldas trükis oma ülalmainitud doktoriväitekirja, mille ta oli esitanud Leipzigi ülikooli filosoofiateaduskonnale.

Selle teemaks on valitud kolm autorile meelepärast eriküsimust Tallinna algaegadest: linna asutamine, sisseränne ja kodanlik ülemkiht. Igale küsimusele on pühendatud eri peatükk ja ajaliseks

piiriks, kus katkestatakse kahe viimase küsimuse süstemaatiline jälgimine, on aasta 1400.

Esimeses peatükis autor tõstab esile 4 momenti: Tallinna asutamislöö, endise Kiel'i, nüüdse Berliini ülikooli professori F. Rörigi teooria rakendatavuse, vanema linnaõiguse küsimuse ja Tallinna kodanikkonna rahvusliku kuuluvuse. Äändnud õige kokkusurumise ülevaate eestlaste territooriumi alistamiskäigust ja teistest eelnevatest poliitilistest sündmustest, siirdub Mühlen Tallinna all- ehk pärislinna asutamisküsimuse lahendamisele. Seejuures lähtub ta täiel määral dr. P. Johansen'i suuruurimuses Taani Hindamise Raamatu kohta avaldatud seisukohtadest ja tema poolt hiljemini suuliselt kätejuhatatud allikatest (vt. lk. 12 jj.). Nagu Johansengi paigutab Mühlen Tallinna all-linna asutamise algmomendi 1230. a. ja loeb selle ürituse algatajaks Mõõgavendade ordu, kes Visby'st Ojamaalt kutsutud 200 saksa kaupmehe näol tahtis endale kohal luua seljatuge ning vastukaalu võifluses Toompeal asuvate paavstimeelsete vasallidega.

Alles siitpeale esineb Mühlen peenustes oma seisukohtadega. Nimelt peab ta linnaasukajate arvu — 200 — liiga kõrgeks ja arvab, et sinna hulka kuulusid kõik kodanikud — ka käsitöölised ja väikesed kraamipoodnikudki (Krämer) —, kes 1230. a. Ojamaalt üheskoos Tallinna tulid. Tõelisiks linnaasukajaks ning ettevõtte riisiko kandjaks olevat olnud aga ainult need 40 suur- ehk kaugkaupmeest, kes selle eest ordult Järvas said igaüks 20 dramaad lääniks. Need olevat moodustanud ettevõtjate konsortsiumi prof. F. Rörigi teooria¹ mõttes ja Tallinn kuuluvat niiviisi samasuguste plaanikindlalt asutatud linnade hulka nagu Lüübek, Braunschweig jne.

Ka Tallinna, Tartu ja Riia kohta oli juba Rörig ise 1928. a. sedasama oletanud.² Mühlen temaga siiski üksikasjades Tallinna suhtes ei ühine, vaid leiab, et Rörigi poolt aluseks võetud kinga- ja teiste turupoodide nimestikud pakuvad tõeliselt hoopis teistsugust pilti. Pealegi loeb Rörig oma teooria kehtivaks alles selle asula kohta, mis rajati XIII sajandi II poolel toleaege uue turuväljaku, nüüdse Raekojaplatsi ümber, kuna esialgu Niguliste kiriku ümber tekkinud linnaosa olevat olnud majanduslikult võrdlemisi tähtsusetu. Mühlen seevastu, toetudes W. Neumann'i poolt linnaplaani põhjal tehtud tähelepanekutele ja oletustele, peab ettevõtjatekonsortsiumi asutatuks just seda vanimat linnatuumikut (Stadtkern) Niguliste kiriku juures (lk. 21, 22). Turu rajamine praegusele Raekojaplatsile XIII sajandi II poolel olevat toimunud aga eraettevõtjate ja linna poolt ühiselt, mitte ainuüksi esimeste poolt, nagu väidab Rörig.

Tallinnas alul kehtima hakanud õiguse suhtes on Mühlen arvamusel, et esioisa ei tundnud siinsed kodanikud tõenäoselt mingit tarvidust oma linnaõiguse järele (lk. 25) ja siis lahendasid nad ühe aastakümne jooksul — kuni Lüübeki õiguse saamiseni 1248. a. — oma tüliküsimusi harjumustekohaselt Visby õiguse alusel, mis kodanikud Ojamaalt olid kaasa toonud. Vanemate uurijate poolt oletatud Riia õiguse esialgset retseptiooni Tallinnas eitab Mühlen kategooriliselt. Seda jällegi dr. Johanseni uurimuste ja suuliste arvamiste põhjal.

¹ Rörig, Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte, Breslau 1928, lk. 243—284.

² Sealsamas, lk. 252 ja 253; lk. 266 ja 267, mk. 31 ja 32.

Rahvuslikult olevat sakslased alati olnud suures arvulises ülekaalus, kuigi kodanikuõiguse sageli omandasid ka teistesse rahvustesse kuuluvad kodanikud. Eesti päritoluga kodanikkude arv ei olevat linna olemasolu esimesel sajandil olnud väike, sest nende abi olevat vajatud linna ülesehitamiseks. Päris tähtsusetu oli taani ja muu skandinaavia element.

Teose II peatükk käsitleb sisserännet ja näitab, et 93 raeperekonnast, kellede kohta on säilinud ürikulisi andmeid või võimalik muil kaalutlusil teha oletusi, oli 21 pärit Vana-Saksamaalt lääne pool Elbet ning ilma vahepealse peatuseta otseselt Tallinna välja rännanud, ainult 4 perekonda pärinesid Saksamaa koloniseeritud aladelt ida pool Elbet, 21 perekonna kohta võib oletada vahepealset peatust Lüübekis ja 8 perekonna kohta sedasama Visbys. Ülejäänud 39 perekonna sisseränne ja päritolu jääb tumedaks, kuna ainult 2 neist on võimalik siduda Eesti kohanimedega.

III peatükk jälgib Tallinna kodanikkonna seisuslikke suhteid kohalikkude läänimeeste ehk vasalkonnaga. Selgub, et meil linna-kodanikkonnas ei kujunenud sellist ülemkihti — patritsiaati —, nagu vanemates ning suuremates saksa linnades. Edasi peab nentima linnakodanikkude võrdlemisi rohkearvulist siirdumist aadlisseisusse ja nende õigust mõisade omandamiseks. Teose lõppu on lisandatud kuni 1400. a. Tallinna sisserännanud 93 raesugukonna järgustabelid (Stammfolgen), milledele järgnevad kasutatud allikate ja kirjanduse loendid. Koha- ja asjaregistrid puuduvad, kuna isikunimede registrit asendavad teatava määran mainitud tabelid, mis järjestatud alfabeetselt.

Nagu siintoodud sisureferaadist ja käsitlusele võetud küsimuste iseloomust ning asetusest võib järeldada, ei paku Mühleni lühidavõitu väitekirii eesti rahvusliku ajaloo seisukohalt õieti kuigi palju. Eriti peab seda ütleva kahe viimase peatüki kohta, kuigi just need sisaldavad iseseisvamaid ja uudsemaid töötulemusi kui esimene ning seepärast oma rohke genealoogilise andmestikuga kahtlemata on huvitavad kõigepealt autori seisuskaaslastele. Üldiselt peab aga kogu töö suhtes tähendama, et see ilmutab liiga vähe iseseisvust probleemide asetamisel kui ka nende käsitlemisel. Nagu juba osutatud, on liiga ohtrasti kasutatud dr. Johanseni põhjalikku uurimust Liber Census Daniae kohta. Kohati tundub teos sellest tõöst hoolikalt väljanopitud väidete kui ka suuliselt samalt autorilt kogutud andmete kompilatsioonina.

Mühleni arvamine õiguse ja tülide puudumisest Tallinna all-linnas selle asutamise järel on naiivne. Ka said tallinlased juba Valdemar II (s. t. enne 1241. a.) mingi õiguse. Teisiti ei saa mõista Lüübeki õiguse kinnitamise ning annetamise ürikut a. 1248. Ei ole mingisuguseid allikandmeid, nagu oleksid sakslased Tallinna elanikkonnas kunagi olnud tugevas arvulises ülekaalus teiste rahvuste üle. See on saksa uurijate idée fixe, mis vajab veel tõestamist kindlate arvude ja arvutustega. Täiesti vaikides on käsitelus mõõdu-tud Riia uurija C. Redlichi töö tulemustest³ Rõriigi teooria mitte-sobivuse kohta Tallinnale. Pole tühjendavalt ära kasutatud Tal-linna Linnaarhiivis leiduvat trükkimata allikainest. Teema lühike ajaline ulatus oleks seda küll võimaldanud. Töös leidub lubama-

³ Clara Redlich, Zur Gründungsgeschichte Revels, Sitzungsber-ichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Riga 1931, lk. 10—13.

tult rohkesti trükivigu (näiteks Rõrig'ki muutub lk. 18 ja 19 korduvalt Rõring'iks) ja oma pea-allika saksastab autor kõikjal Johannsen'iks.

Lõpuks, mis puutub Tallinna all-linna tekkimisprotsessi, siis selles osas Mühleni väitekeri mõnevõrra vananes juba enne trükis ilmumist. Nimelt on vahepeal dr. P. Johansen püstitanud uue hüpoteesi⁴. Selle esitas ta juba 1936. a. sügisel avalikus ettekandes ja mittekaugeas tulevikus võib loota vastava käsitelu avaldamist autori poolt ka trükis.

R. Kenkmaa.

A. Palm, Villem Reiman, saavutusrohke rahvuslik võitleja, „Suurmeeste elulood“ nr. 40, Tartu 1937, 178 lk.

Enne-iseseisvuseaegses eesti avalikkuses oli Villem Reiman innuka rahvuspoliitilise võitlejana, viljaka publitsistina ja väsimatu töömehena rahvuslike teaduste alal kahtlemata üks suurimaid kujusid. Tema tegevuses ilmneb niipalju eri külgi ja suundi, et ühele isikule raskeks osutub anda sellest mingil määral rahuldav käsitlus. Oieti tähendas omal ajal J. Luiga: „On tarvis mitme mehe tööd, et tast vähegi täieline kuju saada“. Vististi ongi sellega seletatav asjaolu, et Villem Reimani eluloo käsitlemisel kuni praeguseni ei oldud kaugemale jõutud üsna vähenõudlikest algmeist.

Nüüd on A. Palm „Suurmeeste elulugude“ sarjas avaldanud selle rahvusliku suurmehe elulookirjeldise, mis oma ulatuselt ja iseloomult juba suudab rahuldada valjema teaduslikkuse nõudeid. Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandel on autoril võimalik olnud teha kestvamaid eeltöid Reimani elulooliste andmete kogumisel. Ta on mitmel korral korjanud kohtadel (Kolga-Jaanis, Viljandis, Pärnus ja mujal) vastavat suulist traditsiooni ja arhiivandmeid ja niiviisi koostanud üle 1000-leheküljelise käsikirjalise kogu „Materjale Villem Reimani elulooks“. Ühtlasi on ta valmistanud laiaulatuselise bibliograafia Reimani teoste, publitsistiliste kirjutiste, kirjavahetuse ja muu sellelaadilise kirjaliku ainekogu kohta. Järelikult omab ta häid eeldusi moodsama Reimani-biograafia koostamiseks laialdase ja mitmekesise materjali alusel.

See rohkearvuline värske aines, mida Palm ei ole oma ulatuselt piiratud teoses suutnud kuigi tühjendavalt kasutada, annab loomulikult sellele tööle suure väärtuse. Igal leheküljel leiab lugeja siin ohtralt seni laiemale avalikkusele kättesaamatuid andmeid Villem Reimani elu ja mitmepalgelise tegevuse eri külgede kohta. Sageli esitatakse Reimani kirjavahetusest pikki tsitaate ja tuuakse *in extenso* kaasaegsete tegelaste arvamusi ja seisukohti Reimani isiku ja tegevuse iseloomustamiseks. Nii saame käesoleva teose põhjal Reimani välise elukäigu kohta usaldusväärse ja küllaltki üksikasjalise ülevaate. Ta tegevus on tabavalt kirjeldatud, ta teravakontuuriline isiksus olulistes joontes selgesti esile tõstetud. A. Palm on püüdnud Reimani isikut mõista, objektiivse pilguga näha ja erapooletu rahuga hinnata.

Reimani isiksuse hindamisel on ta siiski peamiselt piirdunud konkreetsete andmete ja vajalikkude lähtekohtade esitamisega ega ole taotelnudki sellist hingesügavustesse süübitavat tihedamat psühholoogilist analüüsi, nagu seda on näit. Fr. Tuglas üritanud ühes oma töös anda Villem Reimani rahvuspoliitilise antipoodi Ado Grenzsteini kohta. Palm toob Reimani kaasaeglasilt mitmeid pike-

⁴ Eesti Ajalugu II, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus. Tartu 1937, lk. 98.

maid iseloomustavaid hinnanguid Reimani isiksuse kohta, kord ülistavalt kiitvaid (J. Tõnissonilt), kord soojalt sümpatiseerivaid (P. Põllult, A. Jürgensteinilt), kord üsna karmilt ja teravalt arvustavaid (J. Vilmsilt, Lui Oleskilt). Ta ise ei esita aga mingit üksikasjalisemat iseloomustuskatset, vaid piirdub mõnede nappide joontega ja mõningate rööpjoonte tõmbamisega Reimani ja C. R. Jakobsoni vahel. Mõlema mainitud suurmehe tegevuse lähem ja põhjalikum uurimine näitab ehk tulevikus, kuivõrra, millises suhtes ja kui suures ulatuses tohiks olla viljakas ja lubatav kõrvutada nende isiksust ja tegevust, mis teatavate sarnasuste kõrval siiski osutavad kaunis palju teineteisest teravasti ja oluliselt erinevaid jooni.

Juba vastava sarja iseloomust tingitud ulatuse tõttu ei saa käesolev teos olla mingi lõplik ja tühjendav Reimani elutöö ülevaade, sest viimane vajaks palju laiapiirilisemat monograafilist käsitlust, nagu seda teose autor ise õieti märgib oma eessõnas. Nähtavasti ruumipuudusel on autor Reimani tegevuse ajalist tausta iseloomustanud üsna vähesel määral, ainult siin-seal mõne üksiku joonega. Üldse piirdub ta enamasti välise iseloomuga, võimalikult konkreetsete ja täpsete üksikandmete esitamisega ega tee kahjuks sageli vahet olulise ja mitteolulise vahel. Eriti üle koormatud on selliseist, mõnikord küll üsna huvitavaist pisiandmetest Reimani kodukoha, põlvnemise ja noorea käsitus. Näit. ei pea autor üleliigseks esitada teateid selle kohta, kui suur oli täpseis arvudes mõõdetuna tuba, kus Reiman kreiskoolis käies elas, kuidas ta küpsuseksameil igas aines vastas ja millised küsimused falle siin esitati jne. Sellise liigliha tagajärjel ongi Reimani noorea kirjeldus kujunenud eba-proportsionaalselt pikaks, võrrelduna töö üldiste dimensioonidega, ja jäänud autorile liiga vähe ruumi üle selleks, et säärase laia-kaarelise alguse järel jälgida vajaliku põhjalikkusega Reimani laialist tegevust väljaspool ta otsesest kutsetööd. Seetõttu tundub viimane ja loomulikult kõige tähtsam ning olulisem osa tööst liigselt kokkukurutuna, isegi konspektiivsena. Võib-olla on seejuures kaasa mõjunud ka asjaolu, et autoril nähtavasti ei jätkunud julgustki võtta lähemale vaatlemisele ja hindamisele Reimani uurimistegevuse eri alu, mille kohta võivad asjatundlikumaid otsuseid langetada esijooned vaid vastava ala eriteadlased.

Pikad tsitaadid ja pisiandmete rohkus tekitavad Palmi töö lugemisel mulje, nagu ei oleks see veel viimast viili saanud, ja mõjuvad isegi mõnevõrra häirivalt: oleks meeleldi tahtnud näha viimisteldumat ja perspektiivirikkamat käsitlust. Kuid samal ajal tõstavad töös esinevad seni tundmatud rohked üksikasjad teose kui teaduslikult kasutatava materjalikogu väärtust, nii et see igal juhul osutub terefutlud lisandiks käsitledud ajastu uurijaile. Oma teose teaduspärase kasutamise hõlbustuseks on autor, erinevalt „Suurmeeste elulugude“ sarja seniseist traditsioonest, esitanud töö aluseks oleva rikkaliku ainese kohta rohkesti viiteid joonealuste märkustena, mis küll tavalise lugeja seisukohalt üleaarused, uurijale aga pakuvad väärtuslikke pidepunkte. Seevastu puudub millegi pärast kasutatud kirjanduse üldnimesfik töö lõpul.

Arvestades käesoleva teose autori erakordset agarust laiailipillatud allikainese kogumisel ja selle väärtusliku materjali esialgset üsna korralikku läbitöötamist, tuleb A. Palmi teost Villem Reimani kohta pidada eesti uema kultuuriajaloo uurimist olulisel määral edasiviivaks tööks.

P. Tarvel.

H. Sepp, Stephan Báthory ja Gustav Adolphi Pihkva-vastased operatsioonid. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu 1937, 25 lk.

Mainitud käsitluses on uurimisobjektiks võetud Pihkvamaa probleem. Seda vaatleb autor avaramalt kui pealkirja järgi võiks arvata. Ta loob mitmekülgse ja huvitava tausta kahele tähtsamale lähemalt käsitledavale Pihkva probleemi lahendamise katsele. Kõnesolev kirjutus on tõhusaks lisandiks Eesti ajaloo uurimisele, sest mainitud probleem on väga oluline Eesti ala ajaloo kujunemise seisukohalt. Pihkva suhtes oli aspiratsioonide ordu, Poola-Leedu ja Rootsi riigil, sest see linn võis olla paljutöotavaks astmeks aktsioonide läbiviimisel. Siinjuures võtsid mainitud riigid Pihkva küsimust kord vallutus-, kord kaitseprobleemina. H. Sepp väidab veenvalt, et XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi esimestel aastakümnetel olid idas otsustada suured ja rasked ülesanded. Tol ajal omandas Pihkva probleem erilise tähtsuse. Pihkva siirdumine Venemaa valdamiselt mõnele teisele võimule oleks võinud tuua suuri muutusi Balti ruumi jaotumise küsimustes.

Andnud tõhusa ülevaate Pihkvamaa probleemist kuni XVI sajandi teise poole ja jälginud Pihkva kindluse kujunemise ajalugu, võtab autor elavale käsitlemisele esiteks Stephan Báthory Pihkva-vastase operatsiooni 1581—1582, mis oli löögiks Vene Liivimaa alade seljatagusesse ja takistuseks venelastele sidemepidamisel emamaaga. Operatsiooni tipp-punktiks kujunes ebaõnnestunud rünnak, mille põhjustas peamiselt nõrk ettevalmistus kahurväe suhtes, kes kannatas laskemoona puuduse all, jt. põhjused. Hästi on esile tõstetud sõjavägede moonastamise küsimused. Nähtub, et ka Pihkva sulustamine ei võinud poolakaid sihile viia, sest läheneva talve ja veninud operatsiooni tõttu sai moonastusküsimus muretegevaks. Tuli sooritada isegi moonastamisel takistuseks olnud Petseri kloostrile rünnak, mis aga ebaõnnestus. Üldiselt lõppes operatsioon 15. I 1582 Zapoljes sõlmitud rahuga, mis tõi kitsikusse aetud Venelt, vaatamata Báthory Pihkva-vastase operatsiooni ebaõnnestumisele, Poolale kogu Liivimaa, mis oligi olnud Báthory sõjategevuse eesmärgiks.

Edasi näitab H. Sepp veenvalt, kuidas Báthory operatsioonid olid omakorda olnud soodustajaiks Rootsi Vene-vastastele operatsioonidele, mille jätkamiseks Rootsil avanesid taas head võimalused Vene segaste aegade tõttu XVII sajandi esimesil aastakümneil, mis töötasid luua Pihkva vallutamiseks Rootsi senivõidetud aladele kindla toe. Jälginud Gustav Adolphi Pihkva võtmise katse äpardumist, konstateerib autor lõppeks Rootsi maksimum-programmi — Novgorod-Pihkva puhverriigi loomise — teostamata jäämist.

H. Sepa lühike, kuid andmeterikas käsitlus on ka sõjaajalooliselt märkimisväärne töö, valgustades eriti omaaegset kindluse ründamise käiku, moonastamisprobleeme jms. Õnnestunuks tuleb lugeda ka üldise poliitilise tausta kujutamist, millel toimusid käsitletud Pihkva-vastased operatsioonid. Töö selguse mõttes oleks ehk parem olnud mõnede töö osade teisiti järjestamine. Näiteks oleks ehk sobivam olnud Pihkva kindluse kujunemise ajaloo (lk. 9—10) käsitlemine koos Pihkvamaa probleemi ajaloo (lk. 5—6) või paigutamise töö algusse, sest nüüd on see osa Báthory operatsiooni käigu kirjelduse kui terviku jaotajaks. Ka poleks käsitlus oma üldväärtuselt nimetamisväärselt kaotanud, küll aga veelgi ülevaata-

likumaks saanud, kui Pihkva kindluse ajalugu oleks esitatud veelgi kokkusurufumalt.

Lõppeks tuleb konstateerida, et kõnes olnud H. Sepa kokkuvõtlik, tähtsamaid poliitilisi ja sõjalisi ajaloo-probleeme selgitav käsitlus väärrib nii uurijate kui ka ajalooarrastajate erilist tähelepanu.

H. Fischer.

Varia.

Aleksander Kruuspere †.

Aleksander Kruuspere (enne nime eestistamist Kruusberg) suri Tartus 13. XI 1937. Kruuspere sündis 12. XI 1879 Väätsa vallas Järvamaal, õppis kohalikus vallakoolis ja Paide linnakoolis 1888—1892, H. Margensi kaubandusl. ning üldharidusl. kursustel Tartus 1907 ja 1910—1914, oli vabakuulajaks Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Ametialaliselt teetses esialgu notari ja advokaadi juures Paides, astus „Oleviku“ toimetuse liikmeks Tartus 1903, oli tegev ka Eesti Laenu-Hoiu Ühisuses ja Eesti Põllumeeste Seltsis Tartus ning Eesti Hüpoteeqipangas (end. Liivimaa Linna-Hüpoteeegi Seltsis) Tartus 1904. a. peale. Viimase asutise teenistusse jäi K. kuni oma elu lõpuni, teetsedes seal asjaajaja-direktorina. Vahepeal tegi K. vabatahtlikuna kaasa Vabadussõja.

K. võttis väga elavalt osa ka seltskondlikust elust Tartus. Varem ajal oli ta Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi vanavarakorjaja, tegi kaastööd „Postimehele“, olles ühtlasi „Postimehe“ kirjastusühingu juhatuse liige aastail 1930—1933. Ka oli K. tegev Tartumaa Kaitsemalevas ja mitmes teises organisatsioonis.

Eriti huvitas K. Eesti ajalugu uuemal ajal, mis alalt ta avaldas rea kirjutisi, mälestisi ning algdokumente. Temalt ilmus rida artikleid „Eesti Kirjanduses“, „Ajaloolises Ajakirjas“ jm. Iseseisvate raamatutena on K. avaldanud: „Esiisade enneajalooline õigus“ I (Tartu 1920), mis sisaldab rahvapärimusi ja kirjandusest kogutud materjali eestlaste kõlbelise elu kohta minevikus; „A. Grenzsteini võitlus J. Tõnissoniga“ (Tartu 1921); „Venestamise tulekul“ (Tartu 1922); „Revisjoni tulekul“ (Tartu 1923); „Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt“ (Tartu 1926). Juba nende tööde avaldamisel tutvus K. lähemalt teadusliku üllustustehnikaga ning arhiivides asuva huvitava ning uurimata alainesega. Tema tööd kergendas teiselt poolt ta kolleksionääri huvi, mille tulemusena ta suutis koguda rikkalikke materjale XIX sajandi lõpult, eriti seoses Grenzsteiniga. K. poolt kogutud Grenzsteini kirjavahetus, kogult õige suur ning täielik, asub nüüd Eesti Kultuuriolulises Arhiivis.

Jäädes asjaarmastajaks selle sõna paremas mõttes, omandas K. uusi teadmusi, koolitas end pikkamööda ise asjalikult hindavaks ajaloolaseks. Suundudes kogu innuga Maltsveti liikumise uurimisele, avaldas ta selle küsimuse alalt väga ulatusliku dokumentide kogu „Materjale Maltsvetiliikumise kohta. Ajaloo Arhiiv II“ (Tartu 1931), varustades viimase ka vastava sissejuhatava kirjutisega. Nende ridade kirjutaja on võinud konstateerida, millise äärmise täpsusega koostaja on kogunud ja avaldanud need dokumendid (vt. „Ajalooline Ajakiri“ 1931, lk. 233—237).

Eesti ajaloouurimine on kaotanud K. isikus Eesti ajaloo harrastaja ja arendaja, kelle sellekohase töö tulemused jäävad püsima, kuigi tegija füüsiline isik on jäädavalt lahkunud.

O. Liiv.

Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti tegevusest.

Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) asutamispõhikiri a. 1838 nägi ette seltsi eesmärkide taotlemiseks muu seas „eesti“ muuseumi asutamise. Juba esi-

meste tegevusaastate jooksul kogus selts annetiste ning mõnevõrra ka ostu teel hulga kultuuriajaloolise tähtsusega esemeid, muu hulgas ka münste. Viimaste hulk kasvas aja jooksul eriti kiiresti, ehk küll nende ostmiseks aastani 1863 on kulutatud ainult 100 rubla ümber. A. 1860 liideti ÕES-i kogudega a. 1843 prof. Fr. Kruse asutatud ülikoolile kuuluv nn. „Central-Museum für vaterländische Altertümer“i“ kogud, mis sisaldasid ka rohkesti münste. CM-i kogude omandiõigus jäi ülikoolile, kuid muuseumi direktoriks oli edaspidi ÕES-i esimees. Mõlemad kogud, mis kannatasid seni kroonilise ruumidekriisi all, paigutati ülikooli majja Rüütli tänava ja Suurturu nurgal, kuhu jäid aastani 1921.

Mündikogu kasvu arvudes on raske määrata. A. 1870 sisaldas see 4565 numbrit münste, nende hulgas Vana-Liivimaa omi 1223, Soome 8, Poola 259, Vene 1492, välismaa 1852. Aastani 1905 oli numbrite arv kasvanud 8015-ni. Et aga ühe numbriga all oli sagedasti kantud sisse mitu münti, siis oli tegelikult olemasolevate müntide üldarv palju suurem. Kogu juurdekasv toimus peamiselt annetiste, kaugelt väiksemal määral ostu teel. Suuremaks juurdekasvu aastaks oli 1898, mil ÕES-ile kingiti suletud Eesti Kirjameeste Seltsi 841 hõbe- ja 3169 vask- ja pronksmüntidest koosnev mündikogu. Kulud olid mündikogul üldiselt väikesed, piirdudes aastast enastasti summadega alla kümne rubla.

Rõhku pandi kogumisel esijoonel Vana-Liivi ja teiseks Vene müntide seeriade komplektimisele, kuid ei suudetud raha vähesusel hankida paljusid haruldusi. Annetistega kogunes ka igasugu välismaa münste, isegi suurem kogu hiina omi. Raha puudusel ei suudetud ka muretseda küllaldaselt määral erialalist kirjandust.

Mündikogu korraldajaks olid alates a. 1842 seltsi muinsuskogude konservatorid, kellest H. E. Hartmann (1857—1880) avaldas a. 1871 trükis ÕES-i muuseumi kataloogi, millesse võetud üles ka osa mündikogust. A. 1887 loodi seltsis eriline mündikonservatori amet; esimeseks selle koha täitjaks oli stud. hist. C. Duhmberg.

Seltsi kogude korraldamine oli kandnud algusest saadik ebajärjekindlat ja juhuslikku ilmet ega vastanud juba tolaaegsetelegi teaduslikkudele nõuetele. Seetõttu otsustas selts dr. J. Sächsendlahi üritusel a. 1893 asuda kõikide kogude ümberkorraldamisele moodsate põhimõtete järgi. Mündikogu ümberkorraldamist teostas järgnenud aastakümnetel Maailmasõjani a. 1898 mündikonservatoriks valitud E. Frey, kes koostas praegugi veel tarvitatava müntide süstemaatilise kataloogi. Kui Frey a. 1900 valiti ka muinsuskonservatoriks, oli kogu muuseumi haldamine ühendatud jällegi ühe isiku kätte.

A. 1912 pääses ÕES-s juhtima vool, mis tahtis katkestada seltsi sideme ülikooliga ning muuta see puht-saksa ilmega ajalooühinguks. Selle teostamiseks eraldati järgneva aasta jooksul „Central-Museum'ile“ kuuluvad esemed seltsi kogudest, kuid Maailmasõja puhkemiseni ei suudetud neid ülikoolile formaalselt tagasi anda. A. 1914—1918 ÕES mingit elumärki ei avaldanud, isegi seltsi ruumid olid ülikooli valitsuse korraldusel kinni pitseeritud ning avati alles Saksa okupatsiooni ajal. Sakslaste lahkumise või järgnenud enamlaste valitsuse ajal kõrvaldati kogudest hulk esemeid, peamiselt väärtuslikumaid münste, mis jäidki kadunuks. Alles Eesti ülikooli loomisega a. 1919 avanesid ÕES-i võimalused tegevuse jätkamiseks. A. 1921 sai selts uued ruumid ülikooli majas Aia t. 46, kus asub praegugi. Mõnevõrra paremad kui endised, ei võimaldanud need oma väiksuse tõttu siiski kogude otstarbekat paigutamist. Vanaduse tõttu ja tervislikel põhjusil lahkunud E. Frey asemele valiti a. 1919 seltsi kogude konservatoriks direktor G. Wiedemann, kes aga juba järgneval aastal astus tagasi. Asemele valiti prof. M. Tallgren, ning uuesti loodud mündikonservatori kohale õpetaja H. Laakmann. Järgnevatel aastatel on katsutud korraldada

seltsi tegevusetuse ajastul hooletusse jäänud mündikogu, kuid mitmesugustel põhjustel saadi energilisemalt sellele tööle asuda alles 1920-ndate aastate lõpul. Kogu juurdekasv eesti iseseisvusaja esimesel aastakümnel oli võrdlemisi väike, samuti olid tähtsusetud kulutused sellele. Suuremat tähelepanu hakkas pöörama mündikogule alates a. 1930. Eesti iseseisvusaja esimesel aastakümnel oli Eesti Rahva Muuseum muutunud eesti etnograafilise ja väiksemal määral ka kultuurajaloolise vanavara keskseks kogumise-, säilitamis- ja uurimiskohaks ning sama arenguteed oli käinud Ülikooli Arheoloogiakabinetti eelajalooliste muinsuste alal. ÕES nägi meeleldi seda arengut, mis vabastas teda osast senistest ülesannetest ja võimaldas koondata tähelepanu ja jõudu otsesematele ülesannetele. Deponeerides oma vastavad kogud E. R. Muuseumi ja Arheoloogiakabinetti, soodustas ta seda ka omalt poolt. Seltsi otseesse valdusse jäi peale raamatukogu ja sellega ühendatud ürikute, pitsatite, piltide jm. kogude ainult mündikogu, mille konservaatorkaks valiti a. 1930 E. Tender.

Numismaatikaga tegelev keskne teaduslik asutus Eestis puudus, tarvidus selle järele andis end aga ikka teravamalt tunda, eriti sest ajast alates, kui Muinsuskaitse seaduse elluviimisega riigi valdusse hakkas kogunema aina suuremal arvul mündileide. Et ei olnud ette näha selle loomist ka lähemas tulevikus, võttis ÕES alates a. 1930 tegevuskavva oma mündikogu, mis niigi vanimaid ja suurimaid kodumaal, arendamise Eesti keskseks mündikabinetiks. 6. XII 1933 kinnitas seltsi üldkoosolek mündikabineti kodukorra, mille välja töötanud mündikonservaatork. Kodukorra põhjal on ÕES-i mündikabineti ülesandeks: a) koondata ja alal hoida Eestis avastatavaid mündileide, b) süstemaatselt koguda, ba) Eesti maa-alal või selle jaoks valmistatud või seal käibinud münte ning muid rahamärke ja nende asendusi, bb) Eesti maa-alal või siinsete isikute ja sündmuste kohta lõõdud medaleid, mälestusmünte ja märke, c) korraldada need vastavalt teaduse nõuetele ning võimaldada nende kasutamist teaduslikuks otstarbeks. Mündikabinetti võib, kuivõrra see ei takista tema esmajärguliste ülesannete teostamist, koguda ülalmainitute kõrval ka muid münte ja rahamärke. Kabineti kogud koosnevad põhikogust, mille aluseks on ÕES-i senine mündikogu, ja teiste asutiste ja eraisikute deponeeritud kogudest. 1935. a. kevadel tunnistas Haridus- ja sotsiaalministeerium ka ametlikult ÕES-i mündikabineti riiklikkude mündileidude keskseks alalhoiukohaks samal ajal, kui seda on Tartu Ülikooli Arheoloogiakabinetti esiajalooliste vallasmuinasvarade jaoks.

Kokkuleppe põhjal ÕES-ga deponeeris Eesti Rahva Muuseum mündikabinetti oma mündikogu (üle 25 000 mündi). Haridusministeeriumilt deponeeritud mündileidude varal on kabineti kogud seni kasvanud ligi 16 000 mündi võrra. Eriti palju on riik omandanud mündileide viimastel aastatel, muinsuskaitse inspektori ametikoha loomisest saadik. Väiksemal hulgal on münte juurde tulnud ka ostudena ja annetistena.

Pikaldasemalt kui kogude juurdekasv on seni edenenud kabineti sise-mised organiseerimistööd. Pidurdavalt mõjus siin esijoones seltsil kasutada olevate rahasummade vähesus. Käesoleval eelarveaastal on rõõmustaval kombel saadud Haridusministeeriumilt 1000 krooni toetust deponeeritud mündileidude korraldamiseks ja on antud lootust toetuse saamiseks tulevikuski. Organiseerimiskulude suurus on tingitud asjaolust, et selts varematal aastatel ei ole suutnud muretseda mündikogule ei otstarbekohast inventari ega ka luua numismaatika alal töötamiseks nii vajalikku käsiraamatukogu. Kolmest olemasolevast mündikapist ei täitnud ükski rahuldavalt oma ülesannet ega suutnud need mahutada ka tervet pidevalt kasvavat kogu. Tuli hankida nende kõrvale uus umbes 20 000 mündi mahutavusega metallkapp ning lähemas tulevikus on vaja muretseda lisaks veel teine sama-

sugune. Samuti tuli osta täpsed kaalud, luubid ja muud müntidega töötamiseks vajalikud riistad. Veelgi suuremaid kulusid tekitas numismaatilise käsiraamatukogu soetamine. ÕES-l ja CM-l leidus ainult väheseid ja pealegi osalt vananenud numismaatilisi raamatuid; puudusid täiesti suurte numismaatiliste ajakirjade seeriad, mida kahjuks ei leidu ka teistes Tartu teaduslikkudes raamatukogudes. Et numismaatiline kirjandus väga kallis, on saadud seni muretseda ainult mõnikümme monograafiat ning üksikute ajakirjade uuemaid aastakäike. Eeltoodud kulutuste varal on mündikabinetti juba olukorras, kus võib pöörata senisest suuremat tähelepanu katalogiseerimis- ja inventeerimistöodele, mis vajaliku sisseseadu puudumisel ja tööjõu vähesusel ei saanud edeneda soovitava kiirusega. Alles käesoleval eelarveaastal, eelmainitud Haridusministeeriumi toetuse varal, on osutunud võimalikuks abijõu palkamine konservaatorile.

Suuresti raskendab mündikabineti tegevust kohase omaette ruumi puudumine. Ülikooli Arheoloogiakabinetti, mille ruumes see käesoleval ajal asub, kannatab ise karjuva ruumikitsikuse all. Mündikabineti eduka töötamise võimaldamise seisukohalt on ruumiküsimuse kiire lahendamine esmajärgulise tähtsusega. **T.**

Riigi Keskarhiivi alalisest arhivaalide näitusest.

Arhiivid rahva mineviku kirjalikkude mälestusesemete talletamispaigana omavad võrreldamatut tähtsust ajaloo teaduslikule uurimistööle. Kummatagi nendes tehtav teaduslik töö kui ka säilitatavad varad on sellised, mis ei võimalda eemalseisjale ülevaatlikku kujutlust oma iseloomust. Siin tahavad laiematele hulkadele abiks tulla arhiivinäitused. Üksikuid ajastuid või eriküsimusi käsitlevate näituste kõrval, mida Eesti ajaloolisi materjale koguv ja säilitav keskasutus, Riigi Keskarhiiv, mitmeid varemini korraldanud, püsib vajadus permanentsema laadiga näituse järele, mis lillal-tahes saabuvald külastajaid sisse juhataks lähemale tutvumisele meie mineviku tundmaõppimiseks mõödapääsematute materjalidega. Hiljuti avati Riigi Keskarhiivis pärast mõnesuguseid ümberkorraldusi uuesti alaline arhivaalide näitus. See näitus tahab anda linnulennulise läbilõike eesti rahva arengust ajaloolisel ajal. Dokumentaalset materjali varal tahetakse iseloomustada kõiki tähtsamaid faase Eesti ajaloo. Dokumentid rühmituvad kolme ossa arengu peajastute järgi: 1) Muinas-Eesti iseseisvusest orduriigi langemiseni, 2) Rootsi, Poola ja Taani aeg, 3) Vene aeg. Dokumentid on järjestatud kronoloogiliselt, nii et vaataja kõikidest vitriinidest möödaliikunult on teinud jalutuskäigu läbi Eesti ajaloo sajandite rivi. Iga dokumendi juures asub järjekorranumbriga varustatud sisuselgitav regest. Igatühe ees kolmest rühmast leidub väike kokkuvõtte vastava ajastu arengu peamomentidest. Numbrid teksti lausete juures viitavad väidet illustreerivatele dokumentidele. Tulemus näituse vaatajale oleks õieti kahekordne: saadakse kujutelm esiteks Eesti minevikust, eriti eesti talurahva käekäigust sajandite jooksul, teiseks Riigi Keskarhiivis säilitatavast ainesest kui vahendist meie mineviku lahtimõtestamiseks.

Muidugi oleks soovitav, kui võimalduks eksponeerida kõiki dokumente, mis esindavad möödunud aegade kõige silmapaistvamaid sündmusi või arengujärke. Kahjuks pole see saavutatav, sest esiteks eksponeerivate arv on piiratud tehnilistel põhjustel, teiseks paljud olulisimad dokumentid on kas hävinud, kadunud või siis kuuluvad laialipillatutena mitmesugustesse kogudesse paljudes riikides. Kuid kindlasti võib öelda, et näitusel leiduvad dokumentid on iseloomulikud oma aja mälestustena ja interpreteerijatena ning loodetavasti sellistena täidavad oma ülesande. Riigi Keskarhiivile oleks meeldiv, kui võimalikult rohkearvulised külastajad selles ise veenduksid.

L. Mark.

Vastutav toimetaja: **O. Liiv.**

Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

Elkõige

UUS EESTI

RÄVAUUDISEID

Iga ajaga

kaasasammuv kodanik tellib
omale rahvusliku suurajalehe

„Uus Eesti“

TELLIMISE HINNAD:

„Uus Eesti“	„Uus Eesti“ koos „Tallinna Postiga“:	„Uus Eesti“ koos „Põlluma- jandusega“:	„Uus Eesti“ koos „Tõusev Noorusega“:	„Uus Eesti“ koos „Põllumajanduse“, „Tallinna Posti“ ja „Tõusev Noorusega“:
1 kuu Kr. 1.80	1 kuu Kr. 1.95	1 kuu Kr. 2.—	3 kuud Kr. 5.25	3 kuud Kr. 6.20
3 kuud „ 5.—	3 kuud „ 5.45	3 kuud „ 5.50	6 kuud „ 10.—	6 kuud „ 11.70
6 kuud „ 9.50	6 kuud „ 10.30	6 kuud „ 10.40	1 aasta „ 19.50	1 aasta „ 22.50
1 aasta „ 18.50	1 aasta „ 20.—	1 aasta „ 20.—		

Lätti ja Leetu sisemaa hinnad. Mujale „Uus Eesti“ Kr. 4.— kuus ja kaasa-
anded täie hinnaga. Aadressi muutmine 25 senti. Üksiknumbri
hind 7 senti.

TELLIMISI VÕTAVAD VASTU: Kõik postiasutused, „Uus Eesti“ pea-
kontor, abikontorid ja esindajad kohapeal.

A./S.

TARTU PANK

ASUTATUD 1868 AASTAL

PEAPANK: TALLINNAS
OSAKOND: TARTUS

TOIMETAB KÕIKI PANGA-
TEHINGUID SISE- JA VÄLIS-
MAAL * VARAKAMBER * SEIFID

PANGAÜHENDUS LONDONIS:

THE BRITISH OVERSEAS BANK LTD.